СУЧАСНІСТЬ

ВЕРЕСЕНЬ 1971 - Ч. 9 (129)

В. ВИННИЧЕНКО ПРО САМОГУБСТВО ХВИЛЬОВОГО І СКРИПНИКА

Г. КОСТЮК: З ЛІТОПИСУ ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ В ДІЯСПОРІ

В. КУБІЙОВИЧ ПРО НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ УРСР

«SUČASNIST» — SEPTEMBER 1971
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III

Уперше в повному перекладі українською мовою!

ФРАНСУА ВІЙОН

ЖИТТЯ І ТВОРИ

Переклад, вступна стаття і коментарі Святослава Гординського. Книжка на 144 сторінки формату великої вісімки.

Ціна: 4— дол., у Німеччині — 14 НМ, у інших країнах — рівновартість у місцевій валюті.

З замовленнями звертатися до в-ва «Сучасність».

Дослідно-видавниче об'єднання ПРОЛОГ у Нью-Йорку опублікувало в серії «Суспільно-політична бібліотека» — ч. 19 гостро публіцистичну працю, перше видання якої появилося в 1919 році в Саратові:

Сергій Мазлах і Василь Шахрай

ДО ХВИЛІ

Що діється на Україні і з Україною

Вступне слово Івана Майстренка.

На зміст цієї книги складаються такі розділи: Pro domo — Війна і революція — Дві доби революції — Росія й Україна на тлі світових подій — Стратегічний плян відродження єдиної і неділимої Росії — Скоропадський і Денікін — Директорія — Тимчасовий робітничо-селянський уряд України — Окупанти — Тенденція українського руху: самостійна Україна — Революція в Австрії. Галичина — Чи можлива незалежна від Росії Україна? — Як пишуть історію — Український національний рух на тлі сучасного капіталістично-імперіялістичного господарства — Єдність чи самостійність? Дві політики — Союз пролетаріяту з дрібною буржуазією проти світового імперіялізму — Столипінщина — Українська комуністична партія (більшовиків) — Ми «націоналісти». Ми «шовіністи» — Запитання тов. Ленінові.

Книжка має 304 стор. Ціна — 3 дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» та «Сучасність».

Адреса вид-ва ПРОЛОГ: Prolog Research Corporation
875 West End Ave.
New York, N. Y. 10025, U.S.A.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ВЕРЕСЕНЬ 1971, Ч. 9 (129)
РІК ВИДАННЯ ОДИНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Богдан Бойчук, Вольфрам Бургардт, Богдан Кравців, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Олег С. Федишин

Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади дозволені тільки за виразним поданням джерела.

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Roman Tymkewycz

Druck: »Logos« GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19, Bothmerstraße 14.

Жилавий понеділок

Юрій Коломиєць

I

Як хрін натертий
з гробу віхтем,
як жиляник червоний
з квасом,
як понеділок склав
на очі кігті,
як у мерця на пальцях
засув.

II

А на очах прогоничі
і стіл.
Напохап кришені
потапці.
І дід лелека,
й дохлий віл,
і збитий мисник
чорним пранцем.

III

І соволоч стернинння
в пожарищі,
(горів і чах язик святині),
і тічка псів на переспілих
динях,
і місяць сушняком
на вишні.

IV

Печерний місяць,
жовтий і старий,
як дим язичних предків.
Мій дід посіяв

білий гній,
щоб мої руки
день і ніч
були безсмертні.

V

І сон на попелі
та на свічках,
на золотому зубі
сонця.
І на щербині місяця
літак,
і виноград на місяці
повісився.
Густий і дивний
виноград,
як запах свіч
у ямах винниці.

VI

На камені
у роті
на руках
з людей і бомб
червона тисяча,
і губи громів
чують прах,
на поцілунку губ
без туловища.

VII

Біжать по небу
маяки,
(з людей і бомб
червона китиця),
на блекоті, на прощі
хвої
і листям чола
Спасу сипляться,
і дівчина дає невинність
під сосною.

Близький і дивний
понеділок,
як для дитини дивне слово
тисяча.

ТЕМА — НІЧ

Ти знову знана
і прощальна,
сумна і темна
як агат.
Ти зарікалася:
«востаннє»
і в стінах думи
погорять.

А на шибках:
дороги й попіл,
і хідники, і шельми
вулиць,
і щем потить ліхтарний
спокій,
і тема — НІЧ
самотність топить.

Як тяжко вкрасти
чуже щастя.
Об черепицю б'ється
рідний дощ,
а осінь ця: моє нещастя
кладе на вікна
тему — НІЧ.

ПОСТІЛЬ

Усе пройшло.
Дзеркала на стіні,
в них відблиск тіл
у павутинні,
а ти свята,
лиш мною торкана,
живеш у чистому
графині.

Приходить ніч.
На грудях білий
птах,
і він збирає посів
тіла,

і брость грудей
пов'яла на губах...
Нема червоного
на білім.

І тільки руки,
руки голосні.

ТЕМА XX

Тільки сонце злиже
крохмаль,
я шукаю роги
тюльпанів.

Люди кажуть: він
божевільний,
люди кажуть: він, мабуть,
поет.

Володимир Винниченко про самогубство М. Хвильового і М. Скрипника

З НЕОПУБЛІКОВАНИХ ЗАПИСОК В. ВИННИЧЕНКА «ДУМКИ ПРО СЕБЕ НА ТІМ СВІТІ»*

«Думки про себе на тім світі» — так назвав Володимир Винниченко свої окремі від «Щоденника», особливо інтимні й щирі, нотатки 1933 року, уривок з яких оце пропонуємо читачам. Ці нотатки стали відомі тільки тепер, коли вся архівна літературна спадщина покійного письменника до найдрібнішої записки зареєстрована і взята на картотеку.

Публікація цих нотаток потрійно актуальна:

Поперше, 13 травня цього 1971 року минуло 38 років від дня самогубства Миколи Хвильового. Самогубства письменника, що своєю творчістю, діяльністю і смертю залишив непроминальний слід в українській літературі та громадській думці. Письменника, з ідейною та мистецькою спадщиною якого можновладці сучасної України не можуть і досі дати собі ради. Дух Хвильового живе і діє на всіх просторах української землі, але його ім'я і творчість — на чорному списку КДБ. Під так звану реабілітацію потрапили досі майже всі його сучасники і навіть однодумці, але імени і творчости Хвильового серед них нема. М. Хвильовий і далі на поліційному індексі.

Подруге, 7 липня цього ж року минуло також 38 років від дня самогубства другої видатної постаті 20-их років нашого сторіччя — Миколи Скрипника. Їх обох: і Миколу Хвильового — письменника, і Миколу Скрипника — політика, публіциста та культурно-державного діяча тогочасні умови радянської дійсності «загнали в смерть». За вникливим визначенням В. Винниченка самогубство цих двох видатних діячів залишилось назавжди в нашій історії «як лік, як пересторога, як демонстрація, як льозунґ, як заповіт». У цьому тривала вага цих трагічних актів.

Миколу Скрипника формально реабілітували. Але його твори, його ідеї залишаються й надалі сховані від українського народу під неофіційною забороною. Тут не можна не

---

* Ці записки друкуємо з ласкавої згоди Комісії УВАН у США для вивчення й публікації літературної спадщини В. Винниченка. Вступні уваги і примітки написав Григорій Костюк, голова Винниченківської комісії УВАН. Жодних змін в оригінальний текст нотаток не внесено. Усучаснено тільки правопис. — Редакція.

згадати такого разючого факту: катові українського народу, вірному післанцеві Сталіна 1933 року, керівникові масового терору проти української інтеліґенції, нарешті — прямому вбивникові М. Скрипника — П. Постишеву недавно в Харкові поставлено пам'ятник. М. Скрипникові, що вся його пореволюційна діяльність органічно пов'язана з Україною, а зокрема з Харковом — про пам'ятник ніхто не сміє думати.

Потрете, 6 березня 1971 року минуло 20 років від дня смерти Володимира Винниченка, а 27 липня минає 91 річниця його народження. Еміґрація для Винниченка була тяжким випробуванням. Він не мислив себе поза українським народом. Про це читачі дещо довідаються навіть з кінцевих абзаців цих нотаток. Сповнена трагізму гірко-іронічна назва його нотаток «Думки про себе на тім світі» іронією долі, через двадцять років після смерти письменника, звучить тепер глибоко актуально і хвилююче.

Хай же ці нотатки, ці тепер уже з того світу думки письменника про трагічну долю його сучасників будуть скромним відзначенням, з одного боку, сумної дати 38-річчя від дня самогубства М. Хвильового та М. Скрипника, а з другого — двадцятиріччя від дня смерти самого В. Винниченка.

Villennes s. Seine, 23 — III — 33

Оце єдине, що мені лишилося: думати про себе. Не думати не можу, але хочеться запитати себе: для чого записувати. Думати можна, скільки хоч, але навіщо записувати?

Навіщо? Та хоч би на те, щоб колись перечитати й посміятися, — гірко, чи весело, чи з жалем до себе. От як, наприклад, посміхався, коли перечитував запис про те, як я думав про поворот на Україну, як я вагався: їхати чи не їхати, як я зважував і те, і се і як комічно виглядає тепер уся ця серйозність навіть драматичність тодішніх моїх думок. З таких записок людина краще вчиться законові відносности. Отже, скажемо, педагогіка, як мотив до записування своїх думок, самовиховання і експериментальний засіб вивчення законів релятивности.

Ну, а поза тим і діяти хочеться. А як моя дія в цих умовах є тільки думки про себе, тоді й виходить, що я ніби дію.

Зрештою, коли в цих думках попадеться щось путнє, гідне для вжитку і користі інших, то їх колись і видати можна буде.

Одне слово, я маю дозвіл на запис думок. І це вже не мало. Є люди, які й цьому позаздрили б і за такий дозвіл, за можливість записувати без страху свої думки дали б багато.

*

5 — VI — 33

Вичитав з галицької радянофільської газетки «Гарт» про самогубство М. Хвильового. Сталося воно через . . . «розма-

гнічення енергії», як повідомляє «Гарт», а було Хвильовому тільки 41 рік! Та більше ніяких причин газетка не наводить і ніяких деталів не подає. Чи залишив Хв(ильовий) якогось передсмертного листа, а коли залишив, то що саме в ньому писав? Нічого про це в «Гарті» немає. Газетка тільки вилаяла Миколу Хвильового, повчально похитала головою та й годі.

Мені думається, що коли Хвильовий залишив передсмертного листа, то в ньому він не «розмагнічення своєї енергії» подав за причину смерти, а щось інше. І чогось мені думається, що це інше є не що інше, як те, про що йому весь час хотілося кричати. Він не вмів крикнути, як слід, бідолаха. Він навіть помилявся в своєму крику, але це все ж таки був крик, а не «розмагнічення енергії». Він тільки добре і без помилки бачив і відчував, що треба тікати від Москви... культурно. Він гадав, що тікати треба до Європи. Він прекрасно знав, що та Європа була буржуазна і водночас (мені здається) він був добрим комуністом. Отже, коли він уважав за потрібне тікати від комуністичної Москви до буржуазної Європи, то це значить, що він хотів тікати, як то кажеться, хоч чортові в зуби, аби подалі від Москви. «Культурно», «культурно», от що важливе. Себто, читай, і національно.[1] Хвильового, розуміється, страшенно вилаяли, заплямували, зганьбили і ту пляму весь час підновляли й підсвіжували черговими лайками. Микитенки,[2] що ніколи не будуть хворіти на «розмагнічення енергії», які ніколи не кликатимуть

---

[1] В. Винниченко має на увазі таке твердження М. Хвильового з його циклу памфлетів «Апологети писаризму» (1926): «Отже, оскільки наша література стає нарешті на свій власний шлях розвитку, остільки перед нами стоїть таке питання: на яку із світових літератур вона мусить взяти курс?

У всякому разі не на російську. Це рішуче і без всяких застережень. Не треба плутати нашого політичного союзу з літературою. Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати. Поляки ніколи не дали б Міцкевіча, коли б вони не покинули орієнтуватися на московське мистецтво. Справа в тому, що російська література тяжить над нами в віках, як господар становища, який привчав нашу психіку до рабського наслідування. Отже, вигодовувати на ній наше молоде мистецтво — це значить затримати його розвиток. Ідеї пролетаріяту нам і без московського мистецтва відомі, навпаки — ці ідеї ми, як представники молодої нації, скоріш виллємо у відповідні образи. Наша орієнтація — на західньоевропейське мистецтво, на його стиль, на його прийоми».

[2] Мова йде про Івана Микитенка, другорядного прозаїка і драматурга, генерального секретаря ВУСПП (Всеукраїнської спілки пролетарських письменників) та про відомого її ідеолога. Вславився своїм сервілізмом, прислужництвом перед тодішньою «генеральною лінією партії» та безоглядною боротьбою проти ідей Хвильового та його однодумців. Ця далеко не почесна роля не врятувала його. У фіналі сталінського терору 1931 року він був заарештований і знищений. Тепер цілковито реабілітований.

«геть од Москви», ті багато зробили, щоб загнати бідного втікача в смерть. Вони вже постаралися показати на кожному кроці, який поганий хлопчик М. Хвильовий і які вони хороші слухняні дітки.

Боже, яка це старенька казочка на Україні. Казочка про добру тіточку Москву та слухняних і неслухняних українських діток... Вона почалася від Богдана Хмельницького і переходить через усю майже 300-річну історію «злуки». Хвильових тільки, на жаль, було дуже мало в ній. Коли б їх було більше, вони б не кінчали самогубством і Миктенкам не було б приводу лаяти їх за «малодушність» і «розмагніченість». Та й самих Микитенків не було б, бо здійснились би мрія Хвильових «геть подалі від Москви» чи монархічної, чи соціялістичної, чи комуністичної, а тільки геть, геть, подалі від неї!

Вся Україна не може піти, так він сам пішов. Це єдине, що він міг зробити. Недобре зробив? Ех, легко сказати «недобре». Легко Микитенкам, б'ючи себе в груди, «плямувати» й бити лежачих і зв'язаних. Я не лаю, а тільки на всю душу мені боляче, що гинуть Хвильові.

Ile du Levant, 12 — VII — 33

Одна з характерних рис стану смерти є та, що мертві не мають більше зносин з живими. Вони можуть десь там, на тому світі, існувати собі (чи не існувати), можуть бути в раю, чи в пеклі, чи просто так в етерних просторах, це справа їхня та тих сил, що цим заправляють. Але до живих мертві не можуть торкатися. Це абсолютний закон. Спірити запевняють, що вони можуть зноситися і зносяться з померлими через спеціяльних індивідів (медіюмів), що мертві все пам'ятають, розуміють, знають, бачать, чують. Перевірити цих медіюмів досі не вдавалося критично настроєним дослідувачам. Але для мене це великої ваги не має, бо чи з медіюмами, чи без медіюмів моє становище щодо України майже тотожне зі станом мертвих. Я можу собі тут в Європі існувати чи не існувати, можу все пам'ятати, знати, розуміти, бачити й чути, але якнебудь торкатися до «живих», себто до сущих на Україні й у Союзі Рад. Республік, я не можу. Це для мене такий самий абсолютний закон, як для Шевченка, Коцюбинського, Володимира Мономаха, Хмельницького і мільярдів інших простіших чи недавно померлих людей. Можливо, що спіритам через медіюмів пощастило б побалакати з Шевченком, але це не значить, що Шевченко може, коли схоче, зноситися з живими. Отак само є й зі мною. Медіюмові Дорошеві[3] з Донбасу пощастило перемогти всі перепони законів

[3] В. Винниченко має на увазі великий, нельояльний до радянської влади лист, підписаний якимось Дорошем із Донбасу, що прийшов на початку, здається, 1933 року на ім'я Винниченка у Францію. Лист і, мабуть, копія відповіді Винниченкової зберігаються в архіві письменника. Цей документ ще належно не вивчений.

сущого (а головне — ДПУ) й викликати мене з потойбічного світу на розмову. Я на поклик медіюма пішов і написав Дорошеві листа. Але що з того? Хіба я можу зноситись з «живими» по своїй волі? Хіба можу втручатись у їхнє життя, впливати на нього? Та я так само, як мертві, не можу навіть і звістки подати про себе. Я — цілком мертвий для тих, що живуть у СРСР. А вони для мене, як для Коцюбинського.

З цього перший висновок: для живих на землі нема великої ваги в тому, що померлі мають потойбічне життя. Коли вони його й мають, то для живих на землі це не має ніякого практичного життєвого інтересу.

Другий висновок: якщо стан смерти є подібний до мого теперішнього, то в ньому, властиво, нічого ні страшного, ні загадкового, ні хвилюючого нема. Стан, як усякий інший, підлеглий законам природи.

І дійсно, коли хоч у якійнебудь мірі потойбічне життя існує, то воно так само, як і посейбічне, найточніше, найнеухильніше підлягає всім фізичним, хемічним, психічним та всім іншим відомим і не відомим нам законам буття. І коли після нас лишається якась енергійка — природи психічної, чи телепатичної, чи ще якоїсь нам не знаної, то вона мусить жити і після смерти за законами психіки, телепатії чи ще чого.

Але це питання тут мене не цікавить. Я хочу тільки сам собі виразніше з'ясувати й уявити своє становище щодо України. Це становище, кажу, є найближче до становища мертвого. Що я в дійсності живіший може за всі ДПУ всього Союзу і фізично і духово, що я все розумію, бачу й чую, що діється в Україні (в рамцях, розуміється, того, що може бути бачене простими смертними і не належними до ДПУ і Політбюра ВКП) — це ваги не має, бо й щиро клясично-мертві теж, може, все чують і бачать. Важливе те, що я так само, як і вони, і розумію, і бачу, і пишу оце немов на тому світі. Дивлюсь собі з висот одвічного етеру на грішну, бідну, замучену Україну, бачу, що там діється, жахаюся, мучуся, лютую, навіть пекучим криком кричу іноді, але й мій жах, і лють, і сум, і крик — усе як у сні: беззвучне, непорушне, без ніякого впливу і відгомону там. Це, розуміється, розумний необхідний закон: бо що б то було на землі, коли б мертві мали дозвіл втручатися в життя живих, що б то за розгардіяш вчинився б на й так не ідеально впорядкованій землі. А як я належу до категорії мертвих, то, очевидно, й цьому законові мушу підлягати.

Отже, з'ясувавши собі свій стан і навіть назвавши його відповідною назвою, я повинен й надалі поводитися відповідно до нього. Принаймні в цих записках. Я їх назвав «Думками про себе» (себто — думки не вголос). Це — правильно, але мусить бути поправочка, чи краще сказати додаток: ...«людини на тому світі». Таким чином це будуть «Думки про себе на тім світі».

А звідси вже повинен бути такий висновок: ці думки мають бути об'єктивні, безсторонні, щирі, сміливі, одне слово — такі, які можуть бути в людини, що вже на тому світі й не має ніякого доступу на землю, а значить і ніяких пристрастів та почувань, які звичайно роблять думки необ'єктивними, пристрасними, нещирими, — ні страху для себе, ні бажань для себе, ні розрахунків щодо себе.

І правда, я знаю й розумію, що там десь «на землі» повинні про мене як не говорити, то дещо шепотіти або думати (ну, хоч тоді, коли читають мої книги) — знаю, що це шепотіння не завсігди й прихильне чи справедливе, знаю, що вголос іноді й лають мене і лають дурновато-несправедливо (найбільш обурлива несправедливість є несправедливість дурна) — знаю це, а мені цілком це байдуже, до такої міри байдуже, що дійсно неначе я вже на тому світі. Але коли є ця байдужість «потойбічна», то значить, може бути й спокій, і об'єктивність, і щирість, і сміливість.

Отже хай тепер будуть:

«Думки про себе на тім світі».

І от найближча думка про самогубство Скрипника. Ще так недавно думалось про самогубство Хвильового. Тепер доводиться це робити про нову втрату. І так само, як по смерті Хвильового, товариші їхні провожають у могилу і його тіло докорами й лайками.

Чому так? Чому докори в малодушності, чому лайки, а не вирази жалю, туги за померлими товаришами, за загубленими для життя цінностями, за вибулими працівниками для «будівництва соціялізму»? Чому так? Ну, хай люди виявили слабість духу, не витримали якоїсь ваги життя й відібрали собі життя. Невже ж за це треба лаяти своїх товаришів? Не пожаліти, не вдуматись, через що саме це сталось?

Отут оці недобрі товариші й виказують самих себе. Цими докорами й лайками вони викривають, де саме лежить причина самогубства тих «малодушних». Коли вони сердяться й лаються, то значить, вина в них самих за ці смерті, вина в тих умовах та обстановці життя, в яких довелося бути померлим. Річ, очевидно, не в малодушності, а в неможливості повестися інакше в тих умовах.

Так міркую собі я, людина на тім світі. Мої міркування не призначаються для аґітації чи для створення якоїсь у когось опінії. Я самотній, як жук, такий самий померлий, як і Хвильовий та Скрипник, кого я маю аґітувати?

Ні, мої міркування є дійсно потойбічні, позбавлені пристрасти й сторонности. В них головним чином діє холодна чиста логіка. (А якщо іноді болюче запече обурення чи зависе сум, то вони теж чисті від особистого інтересу, теж потойбічні).

Так от ця логіка й каже: коли б ці самі Хвильовий і Скрипник одібрали собі життя десь ув іншій державі (розуміється, будучи членами комуністичної партії й на прізвище не Хвильовий чи Скрипник, а якийсь Шмідт чи Дюбуа), то,

нема ніякого сумніву, що їх ніхто з товаришів не лаяв би, не закидав би їм малодушности. Навпаки, оці самі теперішні суворі судді їхні виявили б гарячий жаль, сум, тугу, біль. Не тільки не було б ніяких докорів, а були б вислови гарячого гніву, обурення й ненависти до тих умов життя, до тої обстановки, до того суспільного ладу, що загнали їх у домовину. А скільки б хвали було за мужність та довготерпіння. А скільки жаху перед тими стражданнями, які, наприклад, таку людину, як старий більшовик, що бачив тюрми, каторги, війни, повстання, барикади, голод, пошесті, який тридцять років боровся в рядах партії проти всякої гидоти та страхіть життя і ніколи не лякався, не впадав у слабодухість, — таку людину примусили злякатися, знесилили її, знівечили її волю й погнали в смерть. Що то, мовляв, за нестерпні страждання повинні були бути і що то за лад, який міг таке страхіття створити!

Напевне *так* кляли б і кричали б оці самі судді про якихось іноземних Хвильового і Скрипника. І коли вони цього не роблять щодо українських, то це зрозуміло: з кого ж вони могли б жахатися, на кого обурюватися, кого ненавидіти? Ясно, що вони до такої об'єктивности ще не доросли, щоб самим собі в лице плювати.

Але все ж таки, яка могла бути причина самогубства? В мене немає ніяких даних і тільки є одне джерело пояснення всяких темних, неясних, загадкових явищ — це чиста логіка, холодне, спокійне, потойбічне міркування. Отже міркуймо потойбічно.

Насамперед, у тому самогубстві звертає на себе увагу той факт, що самогубець ніби не лишив по собі ніяких пояснень своєї смерти. Принаймні ніде в пресі не було оголошено ніяких його посмертних листів, заповітів і т. п., що, звичайно, лишається самогубцями. Думати, що Скрипник дійсно нічого по собі не лишив — чиста елементарна логіка ніяк цього не дозволяє. Людина, що тридцять років пробула в партії, що 30 років жила в товаристві певних людей, що була пройнята спільними з ними цілями, ідеями, способами й засобами їхнього здійснювання, що була зв'язана з ними цілим циклом дій, скута з ними одною відповідальністю, людина, що стояла на найвищому гребені історичної хвилі, щоб ця людина зійшла самовільно в домовину, не сказавши й слова ні товаришам, ні суспільству, ні історії, — це річ неможлива, це — абсурд, це відкидається *абсолютно*, як гадка, що вода може горіти, так само, як нафта, бо і та і та — мокрі.[4]

---

[4] Ці логічні припущення В. Винниченка в еміґрації відповідають повністю правді. М. Скрипник залишив після самогубства великого листа, адресованого до Політбюра ЦК КП(б)У. В листі осудив новий курс національної політики і мотивував причину своєї смерти. Цей лист ніколи не був опублікований. Згадка про нього та кількарядкова цитата з цього листа появи-

Не може бути ні найкрихітнішого сумніву, що передсмертного листа, з поясненням свого останнього акту в житті, Скрипник залишив. Але його, кажу, ніде не оголошено. І от це дає право логіці зробити висновок, що в тому листі було таке пояснення, яке не подобається тим, хто має силу оголосити чи не оголосити заповіт померлої в СРСР людини.

Що ж таке могло бути в тому листі, що треба ховати від товаришів покійного, від суспільства, від історії?

Очевидно те, на чому розійшлися останнім часом Скрипник і оці його товариші. З офіціяльних висказів самих оцих товаришів відомо, що розходження в них були на ґрунті національної політики. За цю націполітику Скрипника товариші його скинули з посади наркома освіти, себто головного реалізатора, просувача цієї політики в масах, його за неї прилюдно лаяли, висміювали, глузували. Ми читали ці прилюдні глузування Постишева, посланця Москви, читали його загрози «погладити спину тов. Скрипникові», за якою, мовляв, ховалися клясові вороги пролетаріяту («петлюрівці»). Все це відоме всім, і тут ні догадуватись, ні міркувати нема чого. Розходження цілком видне. У повідомленні і поясненні смерти Скрипника товариші його, центральні комітети ВКП і КП(б)У, кажуть, що причиною самогубства була малодушність Скрипника. Традиційна, трафаретна заяложена малодушність. А до того надзвичайно тупе й дурне повідомлення: у чому малодушність та? Чого не витримав Скрипник? З чим не боровся? Від чого втік «малодушно»? Ніякої відповіді немає на такі й подібні до них питання. І з цього логіка далі робить висновок: Скрипник одібрав собі життя на ґрунті розходження в національній політиці.

Деякі звістки повідомляють, що ЦК партії мав судити Скрипника за це розходження або, як вони кажуть, за помилки Скрипника. Але він, мовляв, злякався суду, втік у небуття.

Це не сходиться з законами логіки. Про суд *майбутній* не могло бути мови, бо суд уже, очевидно, стався. Коли Постишев *прилюдно* лає, висміює, глузує, грозиться ще дужче «погладити спину», то це вже *кара*, це вже виконання вироку суду, який уже відбувся десь за лаштунками, з участю чи без участи «підсудного» — нам покищо не відомо. Отже, коли ЦК говорив про майбутній суд, якого немов би злякався Скрипник, то це свідома, умисна неправда. Ще інші звістки доносять, що Скрипникові було запропоновано покаятись у помилках своїх, стати навколішки перед партією (читай: перед русскими великодержавниками, піддержаними Сталіном), Скрипник, мовляв, ставати навколішки, каятиль, плювати самому собі в лице й прохати прощення не схотів. Так само не

лася була в пресі відразу після смерти М. Скрипника. Також у літературному та політичному світі тодішнього Харкова ходили про цього листа чутки і перекази.

схотів він, мовляв, іти на заслання, на Соловки чи в якусь Тобольську губ(ернію) і через те пішов у смерть.

Тут у цій звістці вже є більше логічного й реального. Ставання на коліна й самоплювання це річ побутова в СРСР, це річ, у якій, крім Бога, всі смертні грішні. «Один Бог без гріха», говорить старе прислів'я, а нове есесерівське може сказати: «один Сталін без гріха», себто без самокаяття, самокритики й самоопльовування. Тільки він один ще ні разу, ні в чому, ні в якій помилці не каявся, не ставав прилюдно навколішки й не бив лобом у блювотину свого самозагижування. А то, мабуть, нема ні одного хоч трохи видатного партійця, який би так чи сяк не був би цим грішний. Отже нічогісінько ні суперечного, ні неможливого, ні навіть сумнівного в такій чутці нема. Навпаки, чиста логіка мусить визнати її за необхідну правду. Коли б такої чутки, як пояснення, не було, то логіка її все одно висунула б. Нема ніякого сумніву, що Скрипника ставили навколішки і чекали від нього того, що так притаманне всім. Може, він був один із небагатьох, що досі уникли цієї форми служіння соціялізмові, й йому заздрили Постишеви, і йому з гостренькою сластю готові були «погладити спину» й нахилити його голову до блювотини, — хто знає? У кожному разі напевне для «них» не було нічого надзвичайного, екстраординарного в тому, що ще один стане навколішки й повзтиме до трону «вождя» за прощенням. І напевно було б надзвичайно дивно, що цього не сталося, що замість цього людина воліла померти. Правда, багато було таких, що не хотіли визнавати своїх «помилок», ставати навколішки і за це йшли на Соловки, на Сибір і навіть на розстріл. Але щоб людина сама своєю волею вибрала й заподіяла собі смерть, не хотячи ставати навколішки, цього їм не часто доводилося бачити, і цим вони напевно були вражені. Та й обурені, мабуть? Очевидно, бо в яке становище поставив їх Скрипник? Хто ж знав, що він може втнути таку штуку, що таким способом розв'яже конфлікт? Якби вони це знали, вони б, може, трошки інакше поводились, підготувались би до такого вчинку, не зупиняли б його, а підготувались би, — приготували б певні документи, що цілком виправдували б їх і обвинувачували б Скрипника і таке інше. Тепер же вони опинились в такому стані, що навіть розумного, пристойного пояснення смерти загнаного ними в домовину старого вірного товариша на смерть не мають. Вони тільки можуть слиняво розгублено плямкати щось про малодушність.

Але логіка йде трохи далі чутки. Логіка каже, що не міг Скрипник одібрати собі життя, стрибнути в смерть тільки того, щоб не ставати навколішки. Крім смерти в нього був іще інший шлях: заслання à la Раковський, висилка à la Троцький, навіть, скажімо, тюрма чи Соловки, як багато інших (старих і молодих) комуністів. Не він перший, не він останній, — міг і він постраждати, постояти за свою правду, за свою твердість, чесність, послідовність. І, розуміється, він

цей шлях виразно бачив (та ним очевидно його полякували, силкуючись поставити його навколішки). І, розуміється, не страх прикрощів, чи пониження, чи фізичних, чи матеріяльних утисків, не це могло злякати людину, яка не злякалась смерти. Тут, очевидно, було інше. Звичайно, посмертні його листи все докладно пояснюють, і, можливо, дехто на тому старому світі й знає, що там є в тих листах. Я тих пояснень не маю, але я не маю ніякого сумніву, що моя логіка вгадує ті пояснення. Вони ось які:

Скрипник одібрав собі життя, поперше: 1) для того, щоб звернути увагу можновладців-товаришів на небезпеку для комунізму від того напряму нацполітики, який вони забирають. 2) Щоб своєю смертю закричати проти брутальности, дурноляпства, нахабства, лицемірства, непослідовности й керівництва «в новому курсі нацполітики». 3) Щоб своєю смертю дати гасло іншим товаришам, які хочуть бути чесними, щирими, послідовними комуністами, щоб довести їм, що його політика не була помилкова, не була в інтересах його амбіції, чи вигод, чи якихось інших особистих або національних намірів. Бо який аргумент може бути перекональніше смерти? Заслання, чи висилка, чи тюрма, чи навіть розстріл — все це не те, все це тхне якоюсь виною, помилкою, неправильністю Скрипника і карою за це (хоч би він ані сном, ні духом, ні на крихту не був винен). Він повинен був би ждати слушного часу (може, десятки років), щоб довести, що тої вини за ним не було, що кару йому було накинено за помилку інших. Розуміється, він цього не міг допустити, коли він дійсно гаряче, непохитно, всією істотою вірив у правильність своєї дії, а особливо в потрібність, корисність, спасенність його дії для комуністичної справи, коли він бачив загрозливу шкідливість тої політики, яку провадили можновладці. Він інакше і не міг зробити, коли так вірив. Він *мусів вибрати такий* спосіб переконування, *такий* засіб доказу й пропаґанди, який би звернув на себе увагу, який відібрав би противникам можливість дискредитування його якимись особистими інтересами Скрипника, якимись іншими, крім інтересів комунізму, інтересами. І такий спосіб був єдиний в його обставинах: самогубство, самогубство як зойк, як перестрога, як демонстрація, як льозунг, як заповіт.

Не знаю, чи можновладці ще здібні почути цей зойк, відчути перестрогу, чи не задубіли в склерозі бюрократизму й самовлади потрібні для цього їхні органи? Це покаже майбутня національна політика Політбюра ВКП на Україні. Покищо в закордонній пресі нема відгомону цієї політики. Можливо, що склероза уже задалеко пішла і бідним людям уже нема чим відчувати навіть зойків смерти. Tant pis pour eux![5]

Але що ця смерть, як демонстрація, як гасло, як заповіт, як ціла програма, не лишиться не відчутою українцями (на-

[5] Тим гірше для них.

віть із ВКП чи КП(б)У), то тут не може бути двох гадок. Українці не пояснять цю смерть малодушністю, за це можна ручитися. Звичайно, кожна суспільна течія буде на своє колесо тягти всю енергію цього подвигу, але, треба думати, Скрипник не залишив цю смерть без надання належного і бажаного йому напрямку цієї енергії. Не для того він вибрав такий тяжкий і трагічний спосіб доведення своєї правоти, щоб його *соціяльні* противники могли її викривити на користь собі. Та про це, мабуть, я все ж таки колись дізнаюся. А покищо... можу сказати Скрипникові: «Честь і слава тобі, друже, за чесність з собою, за твердість, за послідовність?»

25 — VII — 33. Курінь-робітня. Ile du Levant.

З кожною смертю сучасника, навіть особисто незнайомого, навіть клясово чи індивідуально неприязного, літня людина неначе сиротіє. Проте не буду казати взагалі, а тільки про себе: я немов би сиротію від зникнення з поверхні земного життя моїх сучасників, навіть ворожих мені. Коли помирає друг, товариш, однодумець, — чуття осиротілости є від того, що нема тої людини, поруч з якою боролося за спільні цілі, з якою переживалося зле й добре, оцінку якої хотілось би завсігди мати, як підпомогу і підтримку в дальшій роботі й боротьбі. Нема людини, з якою разом можна підрахувати наші здобутки й витрати.

Коли помирає людина з іншого табору, навіть ворожого, то деяке (звичайно інше) чуття осиротілости теж є, — нема кого бити, нема на кого націлятися, нема в кому персоніфікувати групове противенство. Нема тої людини, що на ній часто зупинялася думка, що через неї виникали певні почуття, якій часом хотілося «показати». Все це зникає, і почуваєш себе, як на знайомій вулиці, де раптом на знайомому повороті зник будинок, неприємний, брудний, понурий, але такий звичний, знайомий, «свій». Замість нього — дірка. Розуміється, на місці тої дірки виникне новий будинок — гарний, чистий, привітний, але він буде *новий*, не звичний, не зв'язаний з тобою особисто, ні добрий, ні злий.

От помирають і приятелі, і вороги, і невтральні сучасники, і я чую, що круг моєї конкретної фізико-психічної індивідуальности стає все більше і більше всяких «дірок». Можливо, що, проживши ще років двадцять чи тридцять за кордоном і вернувшись на Україну, я почуватиму себе дуже самотньо серед мільйонів людей. Моїх сучасників не буде вже, ні ворогів, ні приятелів. Навіть особисто знайомих чи зустріну я тоді? Дійсно, неначе з того світу вернуся.

Отут іще один мотив інтернаціоналізму. Коли вважати тільки Україну за рідну мені країну, а всі інші частини землі за «чужі», коли тільки українці можуть бути «своїми», а всі інші люди на землі «чужинцями», то, розуміється, сиротіти доведеться неодмінно. Але чи конче це так повинно бути? Знаю, скільки раз уже говорилося: всі люди — брати. Але як і в цьому, так і в іншому відчувається брак «нової

заповіді» в сучасному суспільстві, себто чесности з собою, себто поєднанности слова з чуттям і дією. Слова «всяка людина на землі є брат» ще не дійшли в сучасної людини до чуття і тому ще не вилилися в дію. І в мене ще ні. Може, трошки є початку, може, починає жити ця ідея, набирати живих соків і нервів почуття, але ще далеко-далеко до справжнього. Ще я занадто пронятий тугою за Україною, ще занадто гостро чуються *наші* українські «недосконалості», наші недорозвиненості, наші небезпеки й можливості обірватися в прірву. От є чутка про «деукраїнізацію» України (після смерти Скрипника), і вже тривога дух забиває: ой, знову впаде в прірву денаціоналізації, знову мрії «хоч би народну шкілку», хоч би на метр видряпатися по стіні тої прірви.

Дуже можливо, що мені вже й не доведеться бути на тій Україні, що мене й до смерти моєї забудуть там, отже немов би тим більше є підстав і рації мені поставити на один рівень рідности що Україну, що Францію, чи Італію, чи Мадаґаскар, чи яку іншу людську частину одної рідної всім однаково Землі. «Всі люди — брати, всі країни — рідні». А тим часом в інтуїції (не в «чистій» свідомій логіці) щось каже, що трошки якось тут не зовсім так. Так, коли б усе те, що потрібне Україні й за що билась моя думка й воля все життя, було вже здійснене, тоді, мабуть, ідея однакової рідности країн світу легше пройшла б до чуття. Тоді й сиротіння по Україні теж було б легше для мене тут, бо легше було б заступати померлих сучасників-українців сучасниками-чужинцями, легше було б цих чужинців просто за чужинців не мати, не вважати й не відчувати.

Але поки там ще не здійснено рівности й рідности, не може бути їх і в мені. І сиротіти я мушу, — в деяких сенсах, — неодмінно.

Коронування опудала (II)

ІЗ ПРОМОВЛЯНЬ ДО СУМЛІННЯ
У ЛЬВОВІ 1968—1969 РОКИ

Ігор Калинець

VIII. ЗАМОК

замок із чітким плануванням коридорів
і сходових галь, веж і пивниць цей замок
з часу коли в одному з дальніх вікон
я угледів тебе став невблаганним лабі-
ринтом немає найменшої ймовірності
зустрітися в цій величезній споруді з
тисячами покоїв . . . . . .
тільки чи можуть у це повірити закохані
з року в рік подибую крихітки надії
ось тут перед кількома днями ти ночувала
кругла видолинка на подушці розгублені
срібні шпильки до волосся за рогом при-
видівся білий рукав ще десь напіткав
розчинену книжку яку напевне вже не до-
читаєш бо нема можливості ще раз пот-
рапити до тієї ж світлиці . . . . . .
даремні всякі планомірні розшуки бо все
одно заблудимося лишився один Бог
ім'я котрого випадковість . . . . . .
молитва простягнених рук понад глибок(им)
проваллям двору не біжи в обхід знов
згубимося на роки . . . . . .
а ще сьогодні я натрапив на два кістя(ки)
тільки одні двері розділяли їх забрак(ло)
віри всього на один поріг . . . . . .
і ось зараз коли ми сидимо
пригорнувшись у нічному авто
освіченому тільки осіннім до-
щем ми знаємо що подолати зам-
ковий лабіринт нам не суди-
лося . . . . . .

IX. ПРИГОТОВЛЯННЯ ДО ОСЕНІ

ще літо
у телефоні
ще слухавка

як мушля
ще біжить
зеленава хвиля
ще золотий луг
у пилку
ще слово твоє
як яблуко

. . . . . .

забудьмо
про дощ

про кольорові тіні
парасольок

переглядаймо
гербарій літа

розворушім вулик
пахощів

та шелестить
зілля

як дощ

. . . . . .

готуймо човни
напливає осінь

готуймо човни
з берегів жаль виступає

запливемо
в озеро падолисту

озеро
що поглинає сліди

. . . . . .

обернеться простір
простір між нами
у порожнечу

не допоможе
стежка
у міжгір'я згадок

але блукає
потаємний погляд

мов зіжухлим листком
ганятиме вітер
обірваною фразою

з твоєї пісні

. . . . . .

втішаймося розлукою
розлукою

котра
наші дні
перетопить у золото

наші дні
в ще одну зорю перекує

бо завбоге небо
у розлуці

. . . . . .

на грані сну
як по линві

дійсність
та балансування

а коли
глянути вниз

неймовірно
минуле зближується

розрізняю
кожну травинку

не можливо
втримати
рівноваги

і сліз

. . . . . .

щоденна зустріч на канаті
на рівні веж і хмародерів

внизу роззяв строката мапа
вгорі до вічності блакитні двері

ще тільки крок о будь уважна
хоч злука наша поглум родить
для всього світу ми лиш блазні
і поцілунок нам винагорода

але сьогодні надпрограмно
я охоплю тебе в обійми
відчиняться блакитні брами
коли із линви зринем
з кону зійдем

. . . . . .

лежатиму
як утопленик
на дні осені

золоті косики листя
нагадуватимуть
про золоту рибку

жовті лози дощу
про струни
твоєї скрипки

тільки не вчую
її голосу

крізь товщу осені

. . . . . .

не було ще осені над цю
осінь та все має край
і несподівано крізь раптово
оголений сад відкрилося
незнайоме порожнє поле
без жодної звичної віхи
чи надії на зустріч

не хотілося до сих пір ві-
рити що і сад має кінець
і за ним починається
нова земля

та щонайгірше я зрозумів
що доведеться йти цим

безлюдним полем не знаючи
куди і пощо

. . . . . .

не відрікайся сну свого
не відрікайся дня золотого
не відрікайся сивого болю
за мною
за собою

не знаю тебе
промовив вперше

не знаю тебе
промовив вдруге

не знаю тебе
промовив втретє

X. ВИГАДАНА КОХАНА

меншають
свічі днів

долонею
затуляв
сиротливий жасмин

вихоплюю
іноді з непам'яті
нагі вуста

піддатливий вісь тіла

моїми пальцями
ти сформована

з мого зітхання
зроджена

. . . . . .

лежиш незаймана між голих стін
невже тут має статись неминуче
рубаєм шлях крізь сумніви густі
немов крізь зарості дрімучі

дзвонять самі два келихи пусті
що недопито по столі розлито

а ти вся від волосся і до стіп
волаєш пам'яті про смагле літо

. . . . . .

моя кохана
я так пекельно
виборював
первоздане

роками поспіль
проступав образ
міліметр за міліметром
із-під фальшивого
золотого
покрову

так відновлюють
ікони
моя кохана

та коли серце
пойметься вогнем
як дерев'яна церковця

то ніколи вже
з попелу
Богородиця
не повстане

. . . . . .

спиш із музикою обнявшись достоту
за одвірком сну я стою як чужий
зів'яв чудотворний плющ дотику
відсохли руки мої що ж прожени

на глум кучерявиться хміль
поміж стегон
пиво пристрасті прошумить прошумить
треба йти а той світ що без тебе
ще більше жорстокий ніж ти

. . . . . .

бувало
ставав на прю
з одноголовими

тепер
дихають вогнем
семиголові

бувало
друзі дмухали
у золоті труби

тепер
поглядають на мене
чорним піднебінням

. . . . . .

Прослався сон мій поза обрій —
не перейти його за ніч;
піщане море хвилі горне
і дерево кричить до віч.

Але стривай-но, придивися:
хіба се дерево? се — ти
стоїш, як дерево без листя,
уся нага до срамоти.

І гап проходять каравани
і тичуть глумом у твій бік.
Задеревілими ногами
не зрушу з місця, далебі.

А що лиш крикну — то мій голос
заціпеніння не проб'є.
Знов ти, безпомічна і гола,
самотнім деревом стаєш.

. . . . . .

віддатися добровільно
в руки осені

пуститися берега
з її штандартами
по плитких озерцях каварень

довідуватися
про тебе
з десятих вуст

малювати тоді
по мармуровому столику
циганську дорогу

на те
розлита кава

на те
ніч без берегів
щоб розплутувати

. . . . . .

відцвіло її квітування
перлина у скойках лона
вітер журби відсіває
згадки зерня від полови

рятуйте її ой пробі
обвийте молінням коліна
прокляттям набита утроба
як гострим камінням

XI. ХРОНІКА ОСМИСЛЕНЬ

«Існує ця велика машина
машина всесвіту але вона —
сновид і тінь»

Г. Сковорода

Б. Сороці присвята

Із матірного пня галужимося плідно
вже стало густо нас по всеньких пустках
обіцяна земля мана безслідна
як мильна булька понад нами лусла

верстаймо і безчасся й бездоріжжя
нам за Мойсея юна вільха
вже й недовірки хащ старійшини
вилазять із замлілого запілля

шикуються у лави жовтодзюбі лози
враз оголивши списи літорослів
позір вістують вістуни що кози
вже обгризають наші аванпости

XI. 1. Осмислення зачину

Опікунко родинного тепла
прамамо двору липо
впусти нас до свого дупла
як до собору на молитву

бо що посіємо пожнем
а що посіємо не звісно

не йдем до тебе порожнем
несем тобі пригісне

вже подавився поговір
дзвенить весільний поїзд
опікунко сім'ї вповіж
свою первічну повість

Тут предками нелинями
вгноєно землю
на горорізі вугля
чорні долоні листя

засвідчує археологія
городище чорнобору
золотокору столицю
священного дуба

вигнані на периферію
перетривали гоніння
тепер щити дерев
віщують смерть сокирі

XI. 2. Осмислення постійності

Моя господа наче очашок
святкує під трійцею стіл
наша прив'язанність ув'язнення наше
зав'язання у себе а втім

як обійтися без поцілунку
без тебе мила коли все тля
коли непорушні вазони на лутці
та тільки не небо і не земля

на вікна впали сніги фіранки
по сей бік дійсність по той бік міт
від ранку до ночі від ночі до ранку
останьмо останьмо самі

Ах ці милі знайомі
привітно-декоративні
лояльно обстрижені
зелені пуделі

ах ці приятелі
з парасольками прохолоди
листв'яні протигази
задушливого міста

ах ці страхопуди
з-під крилець домів
цієї ночі асфальт
висадили у повітря.

XI. 3. Осмислення чекання

Приріс я до мушлі одвірка
шептала мушля у тиші
про сплески панчіх на підлогу
хвиль на піщаний берег

шугнула прибоєм суконка
спливло шумовиння сорочки
а понад всім шелест шерех
останньої піни станика

одвірку що буде з тобою
ходиш як човен по хвилі
невже твої тугі твої вуха
теж вчули чар роздягання

Курява над когортами
то стяг зелений лісу
сурмлять дерева
сурмами тіл

прадавнє на вулицях
парсуни звірів
в уламках вітрин
як у свічадах

товчуть одвірки
до землі чолобитню
з розколин бетону
розрив-трава вибухає

XI. 4. Осмислення щедрості

Не звикну до твого тіла
помаранчо з незнаного саду
пізноцвіт одцвітина
самітний осамітнена

відставляю себе як мису
чи щедрістю виповнила мису
одцвітний первоцвіт
то в оці то в руці

не звикну до свого щастя
тужу за щастям зеленим
пізноцвіт одцвітина
самітний осамітнена

Ородилася кислиця тучна корова
на майдані посеред міста
ратицями вгрузла
попасає бруківку

доять її зелене молоко
разом з листям
надвечір одна стромовина
чорна зболена дійка

а вранці поворітьма дійна
ще кисліші кислички
споживають городяни щедроти
щедрістю не нахваляться

XI. 5. Осмислення часу

БУВ в антикварні на пенсії
аж я його там надибав
через золоте пенсне
світ споглядав як диво

мислить у дусі барокко
не вженеться за нашим темпом
муркоче собі мов котик
в нашім узніжжі теплім

зрідка всказівкою човгне
години верстає пішки
пливемо на часу човнику
з одного нічого в інше

Сокирище дерев'яного породу
хлорофіловий виплід
витесаний припасований
зачовганий до лиску

тримає залізний писок
на тілах братів пощерблений
нема в ньому зеленої крові
ні кровиночки

Жорстокий яничар
пес цивілізації
прибереже його ганьбу
скляний мавзолей часу

XI. 6. Осмислення безнадії

Нас водять блудоводи
через ліси та води
з одної згадки в іншу
щоб ми на шлях не вийшли

гатімо голови
об стіни стіни стіни
підуть від нас на волю
заперті в стінах тіні

колує згадок тічня
ні стежки ні знадіб'я
одна самотність вічність
а вдві се безнадія

впала завіса стіни
відкрилися соти поверхів
сотні вертепів
і в кожному лицедійство

крісел диванів шаф
телевізорів ламп холодильників
книжок варення килимів
колисок тіней

вроїлося речам у голові
тільки допусти їх до кону
один лиш маятник сковороди
черкнув амплітуду скону

XI. 7. Осмислення прогри

ДОВЕЧОРІЄ день і світ
і ми довечорієм звісно
сей день був наш і світ був свій
що тепер з днем і що зі світом

руками линеш мов крильми
та понад себе ти не зможеш
не руш фіранки а то б ми
таке уздріли що крий Боже

вертаймося у світ старий
вертаймося у себе знову
се програ програш бо всі гри
не варті навіть слова

це зух а не голубе авто
от і покірне міське телятко
добрикалося розпанахане черево
на власнім вогні попечене

на передмісті зупинене стежею
як шпилькою метелик
прохромлене пікою бука
колом одним ворушить
тепер воно пам'ятник відчайдушності
монумент металізму
чигає з хижих кущів
ненажерна гієна ржі

XI. 8. Осмислення втрати

ШЛЮБНА ніч останньої свічки
шлюбна ніч останньої нічки
обручі кружляють доокола гноту
раз обручка срібна а раз злота

пам'ятаєш ласко першу ласку
пам'ятаєш ласко ласки маску
наша ніч маліє свіччина пелюстка
в оці маски ласко зяє пустка

витекло зіниці живе срібло
бігало крушилось зовсім здрібло
витекло зіниці тьмяне злото
закурив світанок чорним гнотом

зелене свято собору
хіба з-перед часів
у золотий вік бору
було тут зеленіше

тернина побіля брам плазує
пороги цілує
за поли чіпляє
дайте лісу ради

витекли зіниці вітражів
долівка під килимом скелець
зрозумів лісовий птах
що він не Бортнянський

XI. 9. Осмислення реальності

під попелом ночі
під сном у сні
спить золотий сніп
спить білий сніг

під попелом ночі
тепер як і вперше
сплять коханої коси
сплять коханої перси

під попелом ночі допопеліє
допопеліє яса
ти будеш знову сама й
я буду знову сам

Шалів тут вітр, що кидав туманами
піску й снігу, гнув додолу дерева й
запирав віддих у грудях. В одній хвилі
з гори Льва відірвалася брила піску
й на тому місці появилася постать лицаря
у повній зброї; панцер був зложений з
лусок, що робили враження грубої
шкіри. З'ява стояла нерухома, — але
повіяв вітер і постать зникла, лишився
сірий круг піску. Так повстала легенда
про лицаря — опікуна гори.

(З хроніки від 11 березня 1926)

XI. 10. Осмислення хроніки

Я мовив мила
сей сон уруку
щось у тім світі
щось у тім

я мовив мила
сей сон уруку
щось таки в світі
щось таки

я мовив мила
сей сон уруку
щось у тім світі
щось таки

скоїлося

ВІДРЕЧЕНІСТЬ листка від дерева
відреченість дерева від землі
відреченість землі від неба

що то є відреченість
відреченість очей
від листка дерева землі неба

відреченість листка дерева землі неба
від очей

і се найкраснішої
весни
коли листок з деревом
дерево із землею
земля із небом
коли перо за соломинку
перо зрікається
саме тоді коли
півень тричі не прокричав
коли ридання глухе
сльози сліпі
розлука культава
коли капелюх
не кланяється світові
. . . . . я під тим капелюхом
. . . . . *

чигає на мене провінція
малесенька провінція
каменує мене провінція
маленька провінція
великим каменем
почекай провінціє
ти ж така малесенька
камінь здоровезний

каже провінція

ославив ти мене
малесеньку
на цілу більшеньку
захотів бач вінця
не даєш мені

---

* Клаптик машинописної сторінки із цими двома рядками відірваний, і тому годі було встановити закінчення вірша. – Ред.

тихенько
провінця-
тися

у саду блаженств
де вісім квітів
один тільки для мене
блаженство гоніння

зі саду блаженств
де вісім квітів
одним мене вінуєш
блаженством гоніння
який се квіт барвою

на біле мовив би
чорне
коли б не спізнав
на чорне мовлю біле
бо задля тебе

коли я вклонявся
ладі і перунові
став людиною

коли я вклонився
стіні нерушимій
став державою

коли я вклонився
собі самому

став бездомним
Сковородою

тепер озираюся я
на всі сто сторін
пустелі

не сподобив мене світ
криве дзеркало води і небес
криве дзеркало
язика
криве дзеркало
трибун
літають щоночі
кажани трибуни
наді мною

розіпнім його
каже кажан кажанові
він не гожий нам
він у наших дзеркалах
потворний
ще й повторений

в довгій сорочці
був я між ними
одного разу буря
втопила наш човен
чого боїтесь маловіри
проказав учитель
бурю зродив ваш сумнів
топить вас в морі сумнів
чому
чому б не відповісти вчителю
коли б не сумнів
хто увірує в тебе

мед мовчання
найгіркіший полин
золото мовчання
заржавіла бляшка
пусткою наша хата
вигін пустинею
не випливе слово
із тьми мовчання
вода наша ніколи
не стане вином
а п'ять хлібин
залишаться
п'ятьма хлібинами

не виросло за нами
дерево ствердження
виросло б відречення
та кореня
воно
не знає

настав час прощання
посидимо для годиться
помовчимо для годиться
погодимося для годиться
розійдемося для годиться

ізгоями
через німі ворота
тихенькими стежками
зрікаючись всього
не зрікаючись
тільки
самого зречення

перекотиполя
нашого

З літопису літературного життя в діяспорі (І)

ДО 15-РІЧЧЯ ДІЯЛЬНОСТИ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ «СЛОВО»: 1954—1969

Григорій Костюк

Ради їх,
Людей закованих моїх,
Убогих, нищих... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово.

Т. Шевченко.

Я взяв на себе обов'язок підсумувати працю нашого об'єднання за п'ятнадцять років його існування. Часові рамці діяльности Об'єднання українських письменників «Слово» насьогодні вже дещо ширші від позначених у заголовку. Але я свідомо кладу в основу цю круглу дату, щоб по можливості концентрувати увагу на головному і в певних межах.

Життя і праця нашого Об'єднання одночасно виявлялися в двох аспектах: 1) організаційному і 2) властиво творчому. Мій підсумок і складатиметься з відповідних двох частин. Та перед тим, як перейти до першої частини підсумку, я дозволю собі висловити пару загальних, але, на мою думку, важливих думок.

Ми живемо в надзвичайну добу. В добу просто фантастичних осягів людського розуму, відкрить та винаходів і одночасно — найдикіших вчинків і проявів інстинктів людини печерної доби. В добу, коли людина, як розумна творча істота, стоїть у центрі нашої плянетарної цивілізації, коли гасло «все для людини і через людину» імперативно звучить по всій земній кулі, та сама людина ще ніколи не була так зневажена, знецінена і поставлена в становище беззахисної експериментальної речі. Живемо в добу, коли віками усталені, нормальні людські поняття втрачають свій прямий сенс. Коли політичні речники, що найбільше і найголосніше кричать «мир», — несуть війну; проголошують національну і соціяльну свободу, — а утверджують рабство; обіцяють сите, заможне життя, — а приносять злидні й голод; проголошують

Доповідь на 4 з'їзді ОУП «Слово» 28—29 листопада 1970 в Ню-Йорку.

право людини на свободу віри, думання й переконання, — а за спробу користатися з цього права людину позбавляють життя, замикають у божевільні або в концентраційні табори. Трагедія нашого народу в тому, що йому історією приречено жити й утверджувати своє національне буття в тій частині нашої гемісфери, де неподільно панує це людське зло і неправда. У цьому й полягає основна причина того, що ми з вами тут, що мільйони наших людей змушені були покинути свій рідний край і вийти поза межі тої політичної системи, що панує на їх батьківщині. Хай ніхто не пробує кивати на «Волл стріт», на буржуазію, на пануючі кляси. Ми діти робітників, селян і трудової інтеліґенції. У цьому наша сила і правда. Не ідея реставрації, не ідея повернення історії назад, а ідея поступу, ідея соціяльної і національної свободи нашого народу і батьківщини пронизує наші душі й наші серця. У цьому саме причина, що свій черговий з'їзд ми відбуваємо не в столиці нашої батьківщини — Києві, як би це належало, а далеко поза межами рідного краю, у великому місті світового перехрестя — в Нью-Йорку. І в цьому є своя пророчиста символіка: коли ми переступили вже п'ятдесятирічний шлях свого еміґраційного буття і не занепали духом, а сповнені сили й рішучости нести далі світильник української правди — наше слово, то це свідчить, що нема такої сили, щоб зупинила наш рух до вершин вселюдської, а значить — української правди. Нема такої сили, щоб викреслила нас «із рубрики». В романі Уласа Самчука «Чого не гоїть вогонь» відважний керівник українського руху спротиву Яків Балаба-Троян у слові перед побратимами сказав такі знаменні слова: «Є бо кривди, що їх не спалиш вогнем, не вцілиш наганом».

Ми ті кривди понесли у світ. І нестимемо їх, і говоритимемо про них доти, доки на рідній нашій землі не зникнуть концентраційні табори смерти, не зникнуть ті страшні лікарні спеціяльного призначення, куди запаковують, під маркою божевілля, тих, що відважуються вільно і незалежно думати. З того моменту довготривалий процес української еміґраційної літератури ввіллється в єдине могутнє річище вільної української літератури.

*

Український літературний процес поза межами рідного краю — факт реально існуючий. Ми, що зібралися на наш четвертий з'їзд, є живими носіями і виразниками цього процесу. Проте, як офіційна преса, так і представники пануючого на Україні режиму всіма можливими засобами замовчують або заперечують таку реальність. Вони часто хапаються за міт про Антея. Який, мовляв, може бути літературний процес поза межами рідного краю, поза межами мовного моря того народу, виразником якого завжди є художня література.

Не безпідставно, твердять вони, давні греки створили міт про Антея. Він мав непереможну силу доти, доки спирався на рідну землю. Одірвавшися від матері-землі, він утратив усю свою силу.

Ті люди, що цим давнім мітом намагаються підперти свою позицію, забувають, що з часу постання міту про Антея пройшли тисячоліття; що жорстока практика людського буття на землі внесла свої значущі корективи. Вже доля вигнанця Овідія (перше двадцятиріччя нашої ери), його «Скорботні елегії» та «Понтійські послання» рішуче захитали міт про Антея. А наступні століття, особливо починаючи від вибуху Великої французької революції, розподілу Польщі, завоювання балканських народів і остаточного поневолення України, через волелюбні ідеї та рухи 19 віку, і, нарешті, наслідками східньоевропейської революції 1917 року (гітлеризм, сталінізм і друга світова війна) кінчаючи, — еміґраційна література різних народів виросла у велике соціяльне явище, що остаточно, метафорично висловлюючись, вбило міт про Антея. Імена таких письменників як Франсуа Шатобріян, мадам де Сталь, Віктор Гюго, Юлій Словацький, Адам Міцкевіч, Александер Герцен, Михайло Драгоманов, Любен Каравелов, Петко Славейков, а в найновіші часи — Володимир Винниченко, Олександер Олесь, Іван Бунін, Х.-Р. Хіменес, Томас Манн, Франц Кафка, Бертольд Брехт та багато інших аж до ПЕН-Клюбу письменників в екзилі, — всі ці численні світового звучання імена й організації незаперечно свідчать про існування літератури поза межами рідного краю. І коли відомий данський критик Ґеорґ Брандес на зламі 19 і 20 віків написав велику ґрунтовну книжку під назвою «Література еміґрантів»,[1] то цим він поклав солідний початок наукового вивчення того реального процесу, що заіснував у світовій літературі давно й існує, як світова проблема, в наші дні.

*

Через лихоліття нашого часу сталося так, що від 1921 року єдиний у межах державних, хоч і багатовиявний у формах, український літературний процес пішов двома шляхами: 1) літературний процес в УРСР і 2) літературний процес поза її межами (Галичина, Закарпаття, еміґрація). Я оминаю специфіку літературного процесу в західніх областях України, що тоді належали до Польщі, Румунії та Чехо-Словаччини.

---

[1] Див. *Brandes Georg*, Die Hauptströmungen der Literatur des neunzehnten Jahrhunderts. Bd. 1. Die Emigratenliteratur. Leipzig, 1894. Або: *Brandes Georg*, Main currents in nineteenth century literature, v. 1. The emigrant literature. New York, Macmillan, 1906.

Або рос. переклад: *Георг Брандес*, Сочинения в двенадцати томах, перевод с датского под ред. М. В. Лучицкого, том III, Главные течения в литературе XIX века. Литература эмигрантов. Киев, 1902.

Це тема окрема. Тут же акцентую увагу лише на літературному процесі в еміґрації.

Мені видається, що цей процес має чотири періоди свого розвитку:

Перший період: 1921—40. За цей період літературне життя еміґрації відчутно проявляється в таких містах: Львів, Прага, Париж, Варшава. Друковані органи, що урухомлювали літературне життя еміґрації за цей час були: «Нова доба», Відень (1920—21); «Воля», Відень (1920—23); «Веселка», Каліш (1922—23); «Нова Україна», Прага (1922—28); «Літературно-Науковий Вісник», Львів (1922—32); «Вісник», Львів (1933—39); «Тризуб», Париж (1926—39); «Ми», Варшава (1933—39).

Другий період: 1941—45. Літературне життя еміґрації, що досі було більш-менш зосереджене в певних центрах, перестає існувати. Виникають тимчасові і навіть рухомі літературні органи в різних місцях окупованої німцями України. «Літаври», Київ (1941); «Український засів», Харків, Київ, Єлисаветград (1942—43); «Наші дні», Львів (1941—44). Виявляється літературне життя також навколо недовготривалих щоденників і тижневиків («Краківські вісті» у Кракові, «Українське слово» в Києві, «Волинь» у Рівному, «Нова Україна» в Харкові, «Львівські вісті» у Львові тощо). Деяке літературне життя жевріло і в еміґраційних недавніх ще центрах: «Пробоєм» у Празі, «Український вісник» і «Голос» у Берліні.

Третій період: 1945—54. Це доба постання і праці МУР-у — Мистецького українського руху, першого повоєнного літературного об'єднання письменницьких сил еміґрації. Це европейська переходова доба еміґрації, доба діпі таборів і неозначених перспектив. Літературні центри цієї доби: Мюнхен, Авґсбурґ, Штутґарт, Новий Ульм, Париж, Зальцбурґ, Інсбрук. Друковані органи, переважно циклостилеві: МУР — три збірники літературно-мистецької проблематики; МУР-Альманах, ч. І; «Арка», місячник літератури, мистецтва, критики; «Хорс», збірник красного письменства, критики і перекладів; «Заграва», літературний журнал, «Звено», журнал літератури, мистецтва і критики.

Четвертий період: від 1954 року до наших днів. Це, так би мовити, — наш період. Саме той період, за якого організаційно постала і творчо діяла та діє наша організація — Об'єднання українських письменників «Слово».

Така в основному схема літературного процесу в еміґрації.

Перед тим як підсумувати основне в нашій праці — наш творчий доробок за 15 років — я дозволю собі, бодай стисло, пригадати організаційну біографію нашого об'єднання. Ледве чи навіть всім провідним членам нашого об'єднання достатньо відомо звідки, як і чому пішло «Слово»? А пригадати і зафіксувати треба, бо ми легко забуваємо деталі

нашої біографії, нашого літературного побуту, того літературного підсоння, в якому ми живемо, дихаємо, працюємо і яке творить той своєрідний еміґраційний coulor lokal, що ним завжди цікавляться історики літератури.

Початок 1950-их років замикає собою добу МУР-у. Без декларації і спеціяльної ухвали з'їзду МУР перестає існувати. Зумовило це — розселення української еміґрації з Европи й остаточне влаштування її в нових місцях поселення: Канада, Північна і Південна Америка, Австралія та інші країни. Спочатку виникла була ідея відновити МУР у Новому світі. Наш діючий голова МУР-у Улас Олексійович Самчук, наскільки мені відомо, звернувся був навіть з відкритим листом до всіх членів МУР-у з пропозицією відновити діяльність МУР-у. Але підтримки не дістав. У ті перші роки переселення і влаштування на нових місцях працівників пера, особливо — мистецького слова, охопила байдужість і зневіра. Проте, це тривало не довго. Вже на початку 1952 року серед нью-йоркської групи літераторів виникає ідея створення письменницької корпорації в Новому світі. На початку була вона таємницею Докії Гуменної, Юрія Лавріненка, Оксани Буревій, Григорія Костюка та трохи пізніше прибулого до Нью-Йорку Юрія Шереха. Перший наш намір був — створити письменницьке видавництво. Ми навіть склали були солідний видавничий плян. Але для реалізації цього пляну нам бракувало двох дрібниць: реально існуючої письменницької організації і грошей. І хоч серед нашої піонерської групи були: сам діяльний і перший заступник голови і два члени управи МУР-у, але властиво організації не було. І це знову ж таки підкинуло нам ідею створити в нових умовах і на новій статутовій базі письменницьке об'єднання. У цьому дещо допоміг нам також ще такий майже анекдотичний факт: у популярному тоді в Нью-Йорку показнику Directory of American Organizations in Exile from the USSR, на сторінці 85 значилось: Ukrainian Writers' Association in Exile і навіть якась адреса значилася. Чий це був жарт (хоч і з дуже поважними, мабуть, намірами) — я далебі не знаю. Але він став нам у добрій пригоді. Ми мали вже готову, і офіційно ніби визнану суспільною опінією назву письменницького об'єднання.

По смерті Юрія Тищенка його спільник Антін Білоус почав заохочувати нас створити видавничу корпорацію на базі його видавництва. Ми (тобто Д. Гуменна, Ю. Лавріненко і я) загорілися були цією пропозицією. Багато дискутували, засідали, навіть проєкт договору склали і назву видавництва «Слово» придумали. Але Бог нас милував від тієї ризикованої затії. Найбільшою перешкодою стало те, що в кожного з нас не було навіть по сотні долярів, щоб зробити перші вступні датки до корпорації. І це нас врятувало. Від усієї ідеї видавництва нам залишилась у спадок лише назва «Слово». Ми його приточили до вже запозиченої з нью-йоркського адресарія назви — Об'єднання українських письменників в екзилі й таким чином на початку 1954 року ми вже володіли

повною теперішньою нашою назвою. Так постала назва, а одночасно й ідея створення нашого об'єднання.

Ідея виникла вчасно. До нашої п'ятірки за цей час активно долучились: Галина Журба, Євген Маланюк, Богдан Кравців, Іван Керницький, Вадим Лесич, Остап Тарнавський, Микола Шлемкевич і Леонид Лиман. Вийшло сакраментальне число 13. Воно поклало основи нового письменницького об'єднання, що назвало себе, як знаємо, Об'єднання українських письменників в екзилі «Слово». З ініціятиви цієї тринадцятки 26 (подвійна тринадцятка!) червня 1954 року в Літературно-мистецькому клюбі в Нью-Йорку відбулася перша основоположна нарада літераторів і мистців, що мешкали в Нью-Йорку, Філядельфії та їх околицях. У нараді взяло участь понад тридцять осіб. З них пригадуємо: Докія Гуменна, Євген Маланюк, Тодось Осьмачка, Йосип Гірняк, Вадим Лесич, Василь Барка, Наталя Лівицька-Холодна, Святослав Гординський, Володимир Міяковський, Віктор Приходько, Галина Журба, Іван Керницький, Зосим Дончук, Остап Тарнавський, Федір Мелешко, Юрій Лавріненко, Микола Понеділок, Богдан Романенчук, Леонид Лиман, Гнат Діброва, Левко Чикаленко, Юрій Соловій, Василь Рудко, Софія Нагірна, Мирослав Радиш, Оксана Буревій, Петро Голубенко, Василь Чапленко, Валентина Карпова, Григорій Костюк та гість від білоруських колеґ — відомий літературознавець і критик Антін Адамович. Кореспонденційним шляхом участь у нараді взяли ті літератори що з тих або інших причин не могли особисто прибути. Серед них були: Юрій Шерех (Бостон), Микола Шлемкевич (Ньюарк), Софія Парфанович (Детройт), Улас Самчук (Торонто), Іван Багряний (Німеччина).

Учасники наради вислухали доповідь на тему: «Український письменник, його верстат праці й перспективи видання творів» (Григорій Костюк-Подоляк), проект статуту (Юрій Лавріненко-Дивнич), проект статуту літературного фонду (Докія Гуменна). Після обговорення нарада ухвалила, що з того дня існує і діє письменницька корпорація під назвою Об'єднання українських письменників в екзилі «Слово». Тимчасова управа Об'єднання була затверджена в складі: Д. Гуменної, Ю. Лавріненка і Г. Костюка. Головування доручено Григорієві Костюкові. Нарада закінчилася першим прилюдним літературно-вокальним вечором. З читанням власних творів виступали: Євген Маланюк, Тодось Осьмачка, Вадим Лесич, Василь Барка, Іван Керницький і Микола Понеділок. Вокальну частину виповнили сольоспіви: Ганни Шерей, Марти Кокольської та Михайла Мінського. Інструментальну — Дарія Гординська-Каранович. Керував вечором Юрій Лавріненко.

Так родилось ОУП «Слово». З того моменту ми почали в ширшому засязі діяти і збирати наші сили. Друга ширша нарада ОУП «Слово», що відбулася 19 січня 1957 року, підсумувала трирічну працю «Слова», затвердила статут ОУП «Слово», яким ми керуємось і сьогодні, обрала нову управу та висловила побажання скликати перший загальноемігра-

ційний з'їзд письменників. До нової управи були обрані: Євген Маланюк — почесний голова, Григорій Костюк — голова, Юрій Лавріненко — заступник голови, Остап Тарнавський — представник на Філядельфію, Леонид Лиман — секретар, Богдан Бойчук — фінансовий референт. Ці другі збори констатували, що ОУП «Слово» стало єдиним центром об'єднання всіх літературних сил українського закордоння. У наших рядах тоді вже було понад 90 членів з різних країн поселення. Зокрема ми поповнилися тоді молодою групою поетів (Богдан Бойчук, Юрій Тарнавський, Емма Андієвська, Богдан Рубчак, Патриція Килина, Віра Вовк, Женя Васильківська), що тоді вже себе творчо виявили. Ми були готові до скликання першого всееміграційного з'їзду письменників. Такий з'їзд успішно відбувся рік пізніше: 6—7 грудня 1958.

Важливість цього з'їзду була в тому, що це вперше після з'їздів у Європі зустрілися знову трудівники українського мистецького слова з усіх країн українського поселення: США, Канади, Англії, Аргентіни, Бразілії, Венесуелі, Австралії, Німеччини, Франції. З'їзд вислухав такі доповіді: Григорій Костюк — відкриття з'їзду (наші підсумки й перспективи); Улас Самчук — Література, еміграція, край; Богдан Кравців — Сучасна літературна ситуація в Україні; Юрій Лавріненко — Сучасний стан української еміграційної літератури. Після цих доповідей та жвавої дискусії учасники з'їзду відбули великий літературний вечір (у залі Народного дому), яким керував Юрій Лавріненко, та окреме прийняття-зустріч з читачами (в залі Українського інституту Америки). З'їзд обрав нову управу «Слова» в складі: Григорій Костюк — голова, Улас Самчук, Іван Багряний, Юрій Лавріненко, Докія Гуменна, Богдан Кравців, Іван Керницький і Богдан Бойчук — члени управи, та затвердив проєкт звернення українських письменників в еміграції до українських письменників на батьківщині. Після загального погляду на становище на Україні, після згадки про початки реабілітації та про страхітливі наслідки сталінського терору проти діячів української культури у зверненні стверджувалося:

«Так довго, як довго триватиме нищівна політика у відношенні до української літератури, мистецтва й науки, як довго український народ не матиме повної незалежности, так довго наша нація та її культура буде змушена тупцювати на задвірках чужої культури, так довго ми (і Ви, Шановні Колеги!) будемо приречені на важку, жалюгідну долю. При чім, Ваша доля в стократ гірша — Ви поставлені в позицію тих, хто має поділити історичну відповідальність за політику відсунення українського народу на третій плян — у колоніяльну відсталість і провінційність.

«Тому нашим і Вашим завданням є — всіма силами добиватися такого становища для України, щоб не повторилося, щоб не продовжувалося страшне лихоліття української культури. Щоб не було знову довгих реєстрів невинно заму-

чених і вбитих, щоб не треба було знову „реабілітувати" знищених літераторів, мистців і вчених».

Перший з'їзд дав поштовх до створення власного друкованого органу бодай у формі неперіодичних збірників: 1962 року появився наш перший збірник літератури, мистецтва, критики та документації «Слово».

Другий з'їзд «Слова» відбувся знову в Нью-Йорку 26—27 грудня 1964. В основі праці з'їзду стояли творчо-ідейні проблеми та становище літератури в світі, на батьківщині й на еміграції. Актуальній творчій проблемі «Традиція і новаторство» був присвячений спеціяльний симпозіюм, у якому взяли участь: Григорій Костюк, як модератор, Юрій Шевельов, Улас Самчук, Юрій Лавріненко і Василь Барка.[2]

Друга сесія (27 грудня) була присвячена жанровим проблемам та ідейно-мистецькій ситуації в українській та світовій літературі. Про ідейно-мистецьку ситуацію в українській літературі на батьківщині й в еміграції говорив Григорій Костюк; про жанрову специфіку літератури для дітей, про потребу й можливості її публікації — поетка Леся Храплива; про ідейну тяглість, національну специфіку й мистецьку виключність літератури для дітей — Богдан Гошовський. Нарешті, ширшу подорож шляхами модерної поезії в світі зробив Остап Тарнавський. Його цікава доповідь «В англомовному поетичному світі» накреслила лінію поетичного розвитку від Бодлера починаючи й теперішньою плеядою поетів англомовного світу кінчаючи. Окремими влаштуваннями з'їзду були: великий літературний вечір і товариське прийняття — зустріч з українським громадянством. Закінчився з'їзд обранням нової Президії ОУП «Слово» в складі: Григорій Костюк — голова, Улас Самчук, Остап Тарнавський, Богдан Кравців, Юрій Лавріненко, Богдан Бойчук, Докія Гуменна, Іван Керницький, Святослав Гординський — члени.

Третій з'їзд ОУП «Слово» відбувся 18—19 травня 1968 року. Цей з'їзд в основному був присвячений відзначенню 50-річчя відновлення української державности та критичному переглядові українського пореволюційного літературного процесу. Третій з'їзд не ставив на порядок дня жодних організаційних питань. Не стояло питання й перевиборів керівних органів. Вся увага з'їзду була зосереджена на проблемах українського літературного життя на батьківщині й еміграції за останні 50 років. Цим проблемам було присвячено дві наукові сесії, що їх було влаштовано спільно з літературознавчою секцією Української вільної академії наук. На першій сесії (18 травня 1968) були такі доповіді: Григорій Костюк — Вступ до проблеми. Спроба періодизації українського пореволюційного літературного процесу (1917—67). Петро Голубенко — Організаційні форми літературного життя 20-их років. Ігор Губаржевський — Проблеми стилю літератури 20-их

---

[2] Всі матеріяли цього симпозіюму були опубліковані в 3 числі збірника «Слово», стор. 470–510.

років. Йосип Гірняк — «Березіль» і проблеми театру 20-их років. Богдан Кравців — Література доби «культу особи». Василь Гришко — Основні появи української радянської повоєнної прози. Іван Фізер — Соцреалізм як естетична доктрина. Григорій Лужницький — Драматургія Галичини між двома війнами.

На другій сесії (19 травня 1968 року) були доповіді: Богдан Рубчак — Поезія еміграції між двома війнами. Улас Самчук — Доба МУР-у (ретроспективні роздуми й оцінки). Остап Тарнавський — Поезія доби війни й першого повоєнного десятиріччя. Роман Рахманний — Поезія мого покоління. Іван Коровицький — Післявоєнна еміграційна проза. Богдан Бойчук — Поезія останнього десятиріччя. Марко Царинник — Сучасна українська поезія в сателітних державах.

Уже самі теми доповідей на обох сесіях свідчать, що були охоплені всі основні проблеми, жанри й етапи розвитку українського літературного процесу за останнє п'ятдесятиріччя. Це визначало й зміст третього збірника «Слово», що вийшов саме перед з'їздом.

Наш четвертий з'їзд відбувається під гаслом перегляду, підсумків і оцінок перейденого п'ятнадцятирічного шляху і творчого доробку. Сьогодні наше об'єднання нараховує 150 членів, що живуть і працюють майже в усіх країнах Західнього світу. Членом ОУП «Слово» може бути кожний український автор, що більш-менш систематично працює в ділянці красного письменства, критики, мистецького есею, літературознавства та художнього перекладу. Ми покинули рідний край з протесту проти політичної тиранії, проти позбавлення людини елементарної свободи думки, віри, творчости, проти національних утисків і дискримінації. Тому наше об'єднання толерує повну всебічну свободу мистецьких переконань і напрямків: від найтрадиційніших реалістів до найрадикальніших модерністів. Членами ОУП «Слово» можуть бути і є люди різних вірувань, різних політичних поглядів і партійних симпатій за винятком тоталітарно-тиранічних. Тому прихильники світоглядів тоталітарних, що виключають свободу думки і творчости, належати до ОУП «Слово» не можуть. ОУП «Слово» є добровільне, творче співдружжя авторів різних віком, різних світоглядом, різних творчими стилями, напрямками і розумінням мистецтва, але рівних у взаємопошані, толеранції, співпраці і правах.

Я не буду перераховувати всього, що ми в аспекті організаційному зробили за ці п'ятнадцять років. Вкажу тільки на найістотніше. Крім вказаних уже чотирьох з'їздів, ми мали чотирнадцять новорічних зустрічей, що вже стали нашою доброю традицією. Ми дали понад сто літературних вечорів і доповідів на різні теми у різних містах і різних країнах нашого поселення. Ми не пропустили ні одної важливої дати чи події з історії української літератури й культури минулого

і сучасного. Першим, я вважаю, важливим актом нашого організованого життя була наша телеграма від 20 грудня 1954 року до другого з'їзду письменників Радянського Союзу в Москві. Висловлюючи своє співчуття письменникам усіх народів СРСР, що зібралися на свій з'їзд із страшними жертвами, ми висловили своє побажання, щоб вони спробували на з'їзді вияснити, чому лише з одної української літератури, за одне семиріччя 1930-их років, із 259 активно-діючих письменників зникло 223 письменники? Де вони? Яка їх доля? За що їх викреслено з життя народу? Ми, звичайно, не чекали відповіді на свою телеграму. Ми також знали, що переважна більшість письменників всіх народів, що з'їхалися на другий з'їзд у Москву, як і ми, розуміли і переживали ті жахливі втрати, що зазнали їх народи, і те беззаконня, що панувало і панує над ними. Ми знали також, що в умовах нічим не обмеженої партійної тиранії вони нічого не могли зробити. Але ми вважали за свій обов'язок нагадати і їм і тим режимовим наглядачам над ними, що ми тут і вільний світ взагалі про це не забуває і ніколи не забуде.

Ми заплянували були зробити в Нью-йоркській публічній бібліотеці велику виставку до двадцятиріччя терору проти української літератури. Ми проробили колосальну підготовчу роботу. Але за браком коштів на найконечніші витрати, які ми сподівалися дістати від одної загальноукраїнської установи, але так і не дістали, виставка не відбулася.

Організоване наше літературне життя ми почали насамперед з публікацій, бо вважали це основним нашим завданням. Під нашою фірмою та за редакцією наших членів, вийшло понад сорок томів праць. Першою нашою солідною публікацією, ще в період початкових років до організованого життя, був «Літературно-науковий збірник» ч. І, що його зредагував і видав накладом УВАН у США 1952 року Юрій Лавріненко (Дивнич). Дальшими нашими публікаціями були: збірка репортажних нарисів Докії Гуменної — «Багато неба»; збірка листування ваплітян (членів письменницької організації Вапліте, 1926—28) під назвою «Голубі диліжанси», що їх упорядкував і до друку підготовив з архіву А. Любченка Юрій Луцький; збірка пародій, сатир та містифікацій Едварда Стріхи за редакцією і післямовою Юрія Шереха. Це перше джерельне видання цих унікальних в українській літературі матеріялів. Подією було видання драм, листування та статтів Миколи Куліша зі спогадами його дружини, та роману «Місто» В. Підмогильного, що вийшли у виданні УВАН за редакцією, з післямовами, коментарями та примітками Григорія Костюка. «Українська літературна газета», що почала виходити з 1955 року за редакцією двох членів-основників «Слова» — Івана Кошелівця і Юрія Лавріненка-Дивнича, була фактично органом нашої літературної думки. Від 1962 року ми почали видавати наші неперіодичні збірники «Слово», що стали вже офіційною візитівкою нашого об'єднання. Ще

десятки видань під нашою фірмою, про які тут нема змоги згадати, завершують серію наших видань. Тут же треба сказати, що ми не мали жодних видавничих фондів, жодного редакційного платного апарату, навіть сталого приміщення для всієї тієї видавничої акції. Все, що ми досі видали, було зроблене переважно за рахунок окремих чи гуртових меценатів, передплатників та жертводавців з-поміж свідомої нашої еміграційної спільноти та деяких культурно-наукових установ (УВАН, в-во «Сучасність», д-р Володимир Возняк, С. і П. Пауші з Едмонтону, в-во «Вісник» ОЧСУ, Українська кредитова спілка у Торонто та сотні поодиноких передплатників та жертводавців), і, нарешті, часто за рахунок самих авторів та їх ближчих друзів.

Ми були в контакті з такими установами, як польський Інститут Літерацький та з відомим місячником «Культура» у Парижі, з Інститутом єврейської культури (UIVO) та єврейською секцією ПЕН-Клюбу у Нью-Йорку. Тісний контакт був у нас з болгарськими екзильними письменниками, з якими ми відбули цікавий спільний літературний вечір, присвячений творчості поета Христо Ог'нянова (2 квітня 1960). Ми намагалися стежити за публікаціями наших творів чужими мовами і якщо зауважували якусь помилку, нетакт чи викривлення фактів, ми негайно втручалися і робили належні поправки. Так було, наприклад, з публікацією німецькою мовою Антології світової лірики, що її видало 1960 року німецьке видавництво Sigbert Mohn Verlag під назвою «Панорама модерної лірики». Там було вміщено переклад 14 українських поетів під рубрикою «Росія». ОУП «Слово» внесло негайно офіційний протест, з виясненням справи і конкретними поправками. Видавництво відповіло подякою й обіцянкою при наступній публікації виправити всі допущені помилки. Ми ввійшли в тісний контакт і персональне членство з міжнародною організацією ПЕН-Клюб. Від 1957 року ми маємо двох членів в управі американської філії ПЕН-клюбу екзильних письменників. На форумі ПЕН-Клюбу 1958 року наша делеґація влаштувала літературний вечір, присвячений 25-річчю смерти М. Хвильового та його сучасникам. Цікаву доповідь про це зробив Юрій Лавріненко, яка пізніше була опублікована в американському збірнику «Culture-Essays» і знайшла широкий відгомін у пресі.

Ми мали можливість брати участь у міжнародних конґресах ПЕН-Клюбу, але постійний брак коштів на це і брак зацікавлення від суспільно-культурних організацій, що такі фонди мають, стояли на перешкоді. Проте, шляхом приватної ініціятиви деякі наші члени (Ігор Костецький, Віра Вовк) брали участь у кількох конґресах ПЕН-Клюбу. 34 Конґрес ПЕН-Клюбу, що відбувався в червні 1966 року у Нью-Йорку, уможливив нам солідніщу й активнішу участь у ньому. Постійну участь у цьому конґресі брали чотири наших члени: Вадим Лесич, Остап Тарнавський, Богдан Бойчук і

Григорій Костюк.[3] Важливість цього конґресу для нас у тому, що тут, чи не вперше за всю історію існування цієї міжнародної організації, з її високої трибуни у слові генерального секретаря ПЕН Дейвіда Карвера вже на першій пленарній сесії конґресу прозвучало ім'я України й української літератури. У доповіді про підсумки й перспективи діяльности президії ПЕН-Клюбу Дейвід Карвер сказав, що в останній рік, у центрі уваги президії, а зокрема спеціяльного комітету при ній — «Письменник в ув'язненні», стояли питання арештів і репресій письменників узагалі в світі, а на Україні зокрема. Арешти серед українських письменників нас турбували і турбують, — говорив Карвер (він мав на увазі арешти Івана Світличного, Михайла Косова, Михайла Осадчого, Михайла Масютка, братів Горинів, що про них тоді широко писала світова преса). Президія ПЕН-Клюбу, поруч з подібними справами в інших народів, не залишить справи українських колеґ до повного вияснення їх долі.

Цю заяву генерального секретаря переповнена представниками мистецької літератури від 60 народів світу заля конґресу вітала схвальними довготривалими оплесками. Це був наш безсумнівний успіх. Про це свідчить ще й той факт, що наша деклярація, адресована спеціяльно до учасників 34 конґресу ПЕН-Клюбу, яку я в кількості 400 примірників поклав на відповідний стіл, за кілька годин уся розійшлася. У тій деклярації ми з'ясували тогочасну ситуацію в українській радянській літературі, подавали імена репресованих молодих літераторів, пригадували числа тяжких жертв нашої літератури в минулому, вказували, що над сучасною українською літературою почав підноситися знову страхітливий привид сталінізму і закликали побратимів-письменників усього світу стати в оборону репресованих, покривджених і гнаних. Це була відчутна акція. Недарма найвищий орган наглядачів за радянською літературою — московська «Литературная газета», через місяць після конґресу ПЕН-Клюбу, 28 липня 1966, в редакційній статті під навмисно невиразною назвою «Кто же мешает писательским контактам?», коментуючи недавній конґрес писала: «Не обійшлася справа без наклепницьких заяв українських та естонських націоналістів». Що то за «наклепницькі заяви», коментатор не пробував пояснити і боявся подати бодай одну цитату з тих заяв. І це зрозуміло. Бо що він міг сказати проти нашої правди, наших незаперечних фактів?

Я не маю змоги докладніше зупинитися на тій нашій акції, зокрема на підготовному періоді до конґресу. Скажу тільки, що копію нашого меморандуму до міжнародного

---

[3] У світлі цих фактів більше ніж дивно прозвучала заява В. Шаяна у його минулорічному репортажі про його особисту участь у 36 конґресі ПЕН-Клюбу на півдні Франції, що, мовляв, він був перший українець, який брав участь у конґресі ПЕН.

ПЕН-Клюбу в Лондоні ми одночасно вислали ще до ЮНЕСКО при ОН, до Европейського союзу письменників, на руки його тодішнього голови італійського письменника Джанкарльо Віґореллі (Рим), до французького центру ПЕН-Клюбу (Париж), до Американської академії поетів (Нью-Йорк), до Американського центру ПЕН-Клюбу, на руки голови Луїса Ґалантьєра (Нью-Йорк), і персонально: Артурові Міллеру, Джону Стейнбеку, Роберту Ловеллу, Джону Дос Пасосу, Бернарду Расселу (Лондон) і Люї Араґону (Париж).

Щодо інших наших міжнародних зв'язків, то ми тримали і тримаємо контакт з відомою міжнародною організацією Amnesty International, яка дуже багато робила в справі звільнення В. Чорновола.

В українському суспільному житті ми теж, у міру наших сил, можливостей і доцільности, брали участь. Ми не були і не хотіли бути спортовим м'ячем у політичній, не завжди розумній, грі наших партій, наших конфесійних громад, реґіональних груп тощо. Тому ми, як організація, свідомо не анґажувалися і не анґажуємось в ту чи іншу політичну, конфесійну чи реґіональну акцію, хоч особисто кожний наш член мав повну свободу дії. Всі різноманітні українські політичні середовища, як і різні українські конфесійні чи реґіональні громади ми розглядаємо як більш чи менш досконалі частки єдиної української спільноти в діяспорі. Наше призначення не бути додатком чи на послугах тої чи іншої суспільної чи конфесійної частки, а стояти поруч, бачити і розуміти всю багатоманітну складність життя нашої спільноти, її позитиви і неґативи, її здорові й хворі первні. Бачити, розуміти, відчувати і зображувати чесно, безкомпромісово і правдиво. Нас як людинознавців в однаковій мірі мусить цікавити українська людина, як і людина взагалі, в різних, найдивовижніших ракурсах її життя. Ми в однаковій мірі, з об'єктивністю лікаря, дослідника й психолога повинні ставитися до ідейних і безідейних, жертвенних та суспільновідданих і замкнутих у свої особисті світики егоїстів, нормальних і скажених, буйних і тихих, віруючих і безвірних, чесних і злодіїв, моральних і неморальних, п'яниць і тверезоносців, — одне слово, весь цей багатоликий і складний людський світ, що властивий всім народам, є для нас об'єктом нашого вникнення, пізнання й зображення. Це саме собою не подобалося деяким політичним середовищам, які звикли все розглядати й оцінювати з позиції своїх партійних постулятів і догм, а літературу, мистецтво, науку — як слуг політики, як виконавців «соціяльного замовлення» партії. Тому проти нас, з самого початку, почалася тиха і явна протидія. Нас намагалися політично скомпромітувати, на нашу адресу спрямовувалися різні провокаційні закиди, пробували послабити нашу незалежність і, нарешті, — розкласти з середини. Про ці сумні і негідні історії я навіть не хочу тут говорити, може, колись окремо скажу, публікуючи при то-

му відповідні документи і прізвища. Сьогодні ж, у п'ятнадцятиріччя нашого існування, я з гордістю стверджую, що наш літературний цех у цілому (за винятком двох-трьох одиниць) витримав іспит з честю. Ми зберегли свою цілість і незалежність. До нас потягнулося і тягнеться все здорове, культурне, освічене і творчо незалежне. Не випадково наша організація сьогодні нараховує в своїх рядах понад 150 членів. Поповнення приходить головне за рахунок творчої студентської молоді та молодих учених літературознавців, професорів американських університетів.

У загальнокультурних починах української спільноти ми, як організація, завжди брали ту чи іншу участь. Маю на увазі Комітет будови пам'ятника Шевченкові у Вашінґтоні, співпрацю з науковими установами (УВАН, НТШ, Науково-публіцистичний інститут, Українське історичне товариство тощо), а особливо співпрацю над створенням Енциклопедії українознавства. Одне слово, все те, що ми вважали загальним і тривалим набутком української спільноти у вільному світі, відбувалося при тій чи іншій нашій активній участі.

Ми створили свій скромний літературно-допомоговий фонд. Ще Іван Франко колись мріяв про це. «Мені мариться, — писав він у статті „З новим роком (1897)",[4] — в першій лінії зав'язання дійсної, на статутах опертої корпорації руських письменників, з фондом для взаїмної запомоги і для забезпечення вдів і сиріт по них».

Доля хотіла, щоб ця велика ідея Франка була реалізована тільки через 60 років, і то поза межами рідного краю. Ми, приневолені лихим життям на еміґрації, створили таки на статуті оперту корпорацію українських письменників, з фондом для взаємної допомоги і для забезпечення вдів і сиріт по них. Це істотна теза нашого статуту літературно-допомогового фонду «Слова». Ця ідея постала разом з ідеєю організованого літературного життя. Перші кроки до створення такого фонду дав наш почесний член, заслужений діяч українського театру Йосип Гірняк. На початку п'ятдесятих років його заходами було створено «Комітет допомоги родині Миколи Куліша». Комітет провів велику акцію. Український театр в Америці, під керівництвом Олімпії Добровольської та Йосипа Гірняка, віддав весь чистий прибуток з кількох своїх вистав до диспозиції цього комітету. Комітет не тільки ефективно допоміг тоді родині великого українського драматурга, але й пожертвував біля 1 000 дол. на будову пам'ятника акторові і режисерові В. Блавацькому. Виконавши свою тимчасову функцію, комітет перестав існувати. Його ідею відразу підхопили наші члени і створили Комітет допомоги творчості Тодося Осьмачки. Цю акцію в США очолив

---

[4] Писання Івана Франка, IV. Молода Україна. Частина перша. Львів, 1910, стор. 141.

Юрій Лавріненко, а в Канаді — Юрій Стефаник. Цей комітет багато і віддано опікувався життям і творчою працею хворого поета. Одночасно на ширшому громадському форумі ми порушили ідею створення загального Фонду української культури. ФУК мав бути загальним допомоговим фондом працівників літератури, мистецтва, театру, науки і преси на еміґрації. Цю ідею гаряче підтримав президент ЗУАДК д-р Володимир Ґалан, запропонувавши навіть допомогу з боку технічно-адміністративного апарату ЗУАДК. Мали ми підтримку і з боку редакції «Свободи», що навіть один свій великий ювілейний вечір влаштувала на користь плянованого ФУК. Але через незацікавлення і байдужість деяких інших наших партнерів з мистецького і наукового світу ідея ФУК завмерла в початковій стадії свого утворення. В наслідок всіх цих кількарічних випробувань і намагань ми прийшли до переконання, що абсолютну рацію мав Осип Маковей, коли ще 60 років тому, в цій же справі, висловився так: «Ніхто не подбає за нас, коли ми самі себе і свою роботу будемо маловажити». І ми вирішили самі подбати про себе. Другий з'їзд ОУП «Слово», що відбувся 26—27 грудня 1964 року, ухвалив створити Літературно-допомоговий фонд нашого об'єднання та виробити «Чартер», тобто офіційну реєстрацію у відповідних урядових установах, для його законного офіційного існування. Все це насьогодні ми маємо. Від весни 1965 року діє при ОУП «Слово» Літературно-допомоговий фонд. Скромний, не такий, якого вимагають наші потреби. Ми не зуміли його поставити на належну височінь. Наші громадсько-культурні організації не виявили належного зацікавлення і не прийшли нам на допомогу в такій мірі, в якій вони спроможні. Перед керівництвом Літфонду — великі ще і тяжкі завдання: ввійти в ширші і глибші контакти з нашими громадами, з'ясувати їм суть і завдання Літфонду, як єдиного загального літературно-допомогового фонду всіх наших письменників в еміґрації, скоординувати акцію різних реґіональних літературних фондів і розгорнути ефективнішу допомогову працю. Але й при всіх цих скромних наших можливостях ми за час існування Літфонду систематично хоч і скромно допомагали всім тим нашим колеґам (як тут, так і деяким письменникам за залізною завісою), що такої допомоги потребували, та вдовам і дітям померлих письменників.

Закінчуючи цим організаційний аспект нашої діяльности, хоч і не вичерпавши всіх важливих фактів його, хочу ствердити, що ця організаційна форма нашого літературного буття зіграла велику, позитивну ролю. Колись Юрій Шерех, підсумовуючи організаційну сторінку доби МУР-у, писав:

«Організація багато важить для літератора, хоч ці прояви може менше почуваються. Для своєї творчости письменник потребує оточення, літературної атмосфери. Літературні твори пишуться насамоті, але удосконалюються, а почасти й задумуються в живих зв'язках з людьми, що знають і розу-

міють, що таке література, чим живе вона і її творці. З цього погляду значення МУР-у... більше ніж може здатися» («Не для дітей. Літературно-критичні статті й есеї». «Пролог», Нью-Йорк, 1964, стор. 249—250).

Я переношу цю думку на наш організаційний період і стверджую, що з цього погляду п'ятнадцятиріччя організованого життя об'єднання українських письменників в еміґрації має дуже велике значення як у суспільно-історичному, так і в творчо-ідейному пляні. Значення багато більше, ніж це суб'єктивно може здаватися кожному з нас.

*

Переходжу до творчого аспекту нашого п'ятнадцятиріччя. Творча праця членів нашого об'єднання, зрозуміло, виявлялася в кількох, властивих літературі, жанрах: прози, поезії, драматургії, літературної критики і мистецтва перекладів.

Почнемо з наших прозаїків. Українська еміґраційна проза за звітний період становить собою дуже цікавий перекрій в художніх образах нашої історії та буття й психології нашої людини, від п'ятнадцятого сторіччя починаючи і нашими днями, нашим сучасним життям кінчаючи. Від чи не вперше зображеного в нашій літературі Юрія Дрогобича, знаменитого українського вченого 15 сторіччя, що тепер виростає в леґендарну постать нашої історії і науки, від зображення невдалого повстання князя Михайла Глинського проти литовсько-польського панування в бурхливу добу на переломі 15—16 сторіч (повість Юрія Тиса «Останній лицар»), через добу козацьких повстань і державу Хмельницького (роман Миколи Лазорського «Степова квітка», повісті Юрія Тиса — «Конотоп», «Бої Хмельницького», «Звідун з Чигирина»), через полтавську трагедію («1709» Леонида Полтави), руїну гетьманської України («Гетьман Кирило Розумовський» Миколи Лазорського) і селянські рухи 18 сторіччя («Довбуш» Віталія Волкова), — до 19 сторіччя, що оживає в творах Людмили Коваленко («Дві краси», «Давні дні», «Степові обрії»), хроніці Фотія Мелешка («Три покоління», перша і друга частини), Галини Журби («Тодір Сокір») і Марії Струтинської — «Молодий сад». Варто відзначити, що ці твори, вперше за останню чверть століття в еміґраційній літературі, почали зображувати добу другої половини 19 сторіччя, добу, сумарно кажучи, Драгоманова, Франка, Навроцького, Подолинського. Це доба революційного народництва й просвітництва, що її соціяльні й національно-визвольні ідеї заплідніли всю першу половину 20 ст. і зформували те духове підсоння, в якому виросло покоління великої революції 1917 року. Це надзвичайно важливі психологічно-мистецькі студії, що допомагають нам краще пізнати ту минулу добу. І хоч деякі з цих творів хибують на ті чи інші недоліки, скажімо

— якась, я б сказав, периферійність громадської і культурної свідомости героїв Людмили Коваленко чи зайвий, полемічно-сатиричний образ дрібного крутія і пройдисвіта Мойси Квача в романі Галини Журби — проте вага їх у цілому процесі нашої літератури чимала. Бо це ж не тільки факт поширення тем та ідей екзильної літератури, а, що найголовніше, — черговий творчий кореґуючий діялог з літературою на рідній землі, у якій так само мало і, може, ще менш задовільно щодо глибини, всебічности й об'єктивности, написано про цю добу.

Людина передреволюційного двадцятиріччя, людина в добу першої світової війни, а особливо людина в добу революції 1917 року, вибуху національної свідомости й відновлення української державности, — в тій чи іншій силі зображена в двох книжках Людмили Коваленко «Прорість» та «Її окрадену збудили», в романі-хроніці В. Несторовича «Серця і буревії», в перевиданих, без цензурних купюр і вимушених пропусків, «Записках полоненого» О. Кобця, мемуарній повісті Олени Василевої «Коли орбіти схрещуються» та в белетризованих нарисах Йосипа Мандзенка-Сірого «Ліс шумить».

Цілком природне, що найбільшу увагу приділили наші автори українській людині в умовах радянської дійсности. Переживши апокаліптичні роки ґвалтовної колективізації та так званої індустріялізації країни, — український письменник, опинившися поза межами ефективної влади ЧК-НКВД-МДБ, був, сказати б, одержимий бажанням якнайшвидше і найправдивіше розповісти про страхіття цього часу не тільки західньому світові, не тільки нашим нащадкам, але й самому собі та своїм сучасникам. Не все тут глибоко досконале з погляду мистецтва. Майбутній історик літератури проробить належну селекцію і поставить кожний твір на належне йому місце. Але сила всіх цих творів, створених з найглибшим бажанням сказати правду, в їх фіксації численних фактів, диявольських типів, несамовитих трагедій, ситуацій і вчинків тієї смертоносної доби в історії українського народу. І незаступне значення їх в історії української літератури ще й у тому, що ці теми, ці образи, ці події і ці роки в українській радянській літературі й по наш день є на 90 відсотків неторкнені й заборонені.

На першому пляні серед творів про цю добу стоїть роман «Ротонда душогубців» *Тодося Осьмачки*. Я не знаю в нашій літературі книжки дивнішої, несамовитішої і одночасно глибшої й трагічнішої. У романі «Ротонда душогубців» є сцена, яку міг вигадати тільки Осьмачка. Сталін викликає до себе Єжова для поточної інформації. Розмова йде про найтонші й найпевніші методи утихомирення українського народу, що тоді робив одчайдушні спалахи опору. Єжов інформує про небезпечного українського поета Бруса, книжка якого «Колони» заслуговує на особливу увагу НКВД. Сталін наказує прочитати якийсь виривок з цієї книжки. Єжов вибирає, за його словами, найконтрреволюційніший. З зака-

м'янілою увагою Сталін прослухує цей уривок. Останні дві строфи його звучали так:

Бо простягаю руки у кайданах
До немірéнних позахмарних ям,
Й питаюся, страждаючи мов рана:
Коли земля нам щастя не придбала,
То може щастя наше там?

Та зорі і простори рівним летом
летять крізь пальці, як вода в снігах,
боками об кайдани б'ють плянети
і по руках моїх, залізом стертих,
кривава відповідь збіга...

Я думаю, що ці строфи межово окреслюють всю ідейно-мистецьку суть «Ротонди душогубців». Це апокаліптичний образ розпуки і безвихіддя цілого великого народу, що потрапив у лабети сильнішого, жорстокого й невблаганного. Мова, образи і ситуації в романі — повні надлюдської гіркоти і, висловлюючись словами Осьмачки, «темно-несамовитого безвихіддя». Це страхітливий, але мистецьки правдивий образ розп'яття народу нашого в роки сталінської деспотії. Окремі деталі його можуть бути дивацькі, для багатьох несприйнятні, а то, може, й непереконливі. Але цілість і суть образу несамовитої, страшної доби непідробно правдива.

Осьмачка пише, що Сталін, після хвилинного здивованого мовчання, промовив так:

«Я певний, що в усій світовій поезії не знайти такої картини, як в останніх двох куплетах цієї поезії. У їх ми бачимо, як гігантська постать пронизує космос своєю трагічною величчю. І ми світ відчуваємо могутніше, ніж ми можемо його звичайно відчути».

Я маю сумнів, щоб Сталін мав такий вникливий розум, щодо схоплення суті мистецького твору. Але я вірю, що його мав автор пекельного образу «Ротонди душогубців».

Докія Гуменна створила епопею тисячолітнього буття українського народу. Почала від себе, від своєї юнацької доби («Абстрактна справа», «Кімната з примусом», «Сосна чекає чуда» та багатьох інших), спробувала ширше обсервувати життя в аспекті громадсько-національному («Листи з степової України», «Кампанія», «Вірус») — зазнала тяжких ударів, нагінок, заборон, остракізму. Замовкла, але не скорилася. Як тільки примхлива доля дозволила — розмахнулася вже на еміґрації на чотиритомну епопею про долю українського села, від кінця 19 сторіччя починаючи і сталінським лихоліттям кінчаючи («Діти Чумацького Шляху»), на психологічні студії з життя й побуту української людини з різних суспільних прошарків 20-их і 30-их років («Жадоба», «Мана», «Скарга майбутньому»), на роман-хроніку з другої світової війни («Хрещатий Яр») і, нарешті, на своєрідний,

зовсім новий у нашій літературі жанр — я б його, покищо в своєму робочому пляні, назвав жанром мітологічної історично-ретроспективної візії. Це: драматизована повість — феєрія «Епізод із життя Европи Критської», мітологічна повість «Велике Цабе», есей-візія «Благослови, мати!» і, нарешті, роман «Золотий плуг».

Реаліст за своїм мистецьким наставленням, психолог і літописець свого часу, Докія Гуменна мала відвагу вирватися з нашої доби, поринути на три-чотири тисячоліття в минуле і там, шляхом дослідника, психолога й візіонера, пошукати вічних джерел нашого національного буття. Це ґрандіозна романтична візія в реалістичному спрямованні авторки. Колись, у 20-і роки, активні романтики і вітаїсти, на чолі з Миколою Хвильовим, створили ґрандіозну візію майбутнього українського народу та його культури — велику добу азіятського ренесансу, — візію нового великого відродження людства, в передових і провідних лавах якого мали бути творці українського мистецтва і науки. Докія Гуменна у своїх мітологічних візіях пішла протилежним шляхом, але з тією самою метою: відшукати дух і провідне місце української людини в праісторії людства.

Критика ще належно не оцінила цих новаторських і оригінальних починів Докії Гуменної. Було кілька цікавих, а інколи й нецікавих, ба навіть пасквільних спроб коментувати ці відважні зусилля авторки, пояснити логічність чи нелогічність її мітологічних візій. Дуже шкода, що серед нас немає такого авторитету в питаннях праісторії та мистецького мислення, яким був покійний Віктор Петров. Але його рецензія на першу спробу Гуменної з цього нового жанру — повість «Велике Цабе», дає нам дуже багато. Він ствердив, що ця перша спроба Гуменної є цілком оригінальна, цілком її. Він підкреслив відвагу авторки «вступити в замкнені вертогради». Ці, неторкнені мистецькою літературою історіософічні проблеми він порівнював до вогню. «Гратися з вогнем можуть або факіри, або щирі люди. Ви — щира! Ви входите в вогонь як салямандра: бо салямандри живуть у вогні». Він уважав, що опанувати мистецьким словом доісторичну проблематику, відтворити її в образах можна, мабуть, тільки трьома шляхами: «або через „невротичний міт", „мітологічний невроз", або через переказ своїх власних переживань. Абож третій шлях, як у Вас, шлях оригінального відтворення міту відповідно до конкретних етнографічно-археологічних матеріялів».[5]

Твори цього жанру Докії Гуменної я вважаю великим її творчим успіхом і нашим загальним набутком.

Улас Самчук подарував нам за цей час нові романи: «Темнота», «Чого не гоїть вогонь», «На твердій землі» і кни-

---

[5] Цитати взято з рецензії В. Петрова 1948 року, що була опублікована як додаток ч. І до книжки Д. Гуменної «Велике Цабе», 1952, стор. 145–148.

жку спогадів «На білому коні». Завжди оригінальний і незалежний в думанні й зображенні життя людського, схильний до філософських вникнень, історіософічних та ідейних концепцій, він у своїх творах іде не втертим шляхом. І це час від часу створює йому конфлікти й непорозуміння з критиками й читачами. Роман «Темнота» — твір не звичних і навіть не прийнятих в українському політичному світі проблем. Твір, що його наша критика не зуміла ще як слід прочитати. Це прикро для автора. Але це — не трагедія. Не всім дано схопити відразу верхів'я ідей нашого смутного й затьмареного трагедійними фактами часу. Не всім дано збагнути кардинальні тенденції руху вперед сучасного світу й українського місця в ньому.

«Морозів хутір» — відтворив у живих образах межово складну ситуацію східньоевропейського простору під час і на другий день великої революції 1917 року та вказав на місце і вагу в ньому України, як палахкої візії пробудженого до життя народу. Роман «Темнота» зображує вже дальший, вищий етап пореволюційної ситуації та катастрофально-трагічний стан того народу, що в революцію заявив своє право на життя. Перед читачем постають темні горизонти цілої України 30-их років. Село і місто, колективізація, голод, репресії, тюрми, заслання і концентраки. Люди різних станів і професій. Колишні привілейовані верстви (граф Демідов), служителі різних культів, лікарі, інженери; селяни: заможні, середняки, бідняки, наймити; письменницький, мистецький і науковий світ; світ безпритульних і злочинних елементів; різноманітний партійний і енкаведистський типаж: від найпослідовніших і засліплених фанатиків до найпринциповіших опозиціонерів і партійних лібералів. Цей ідейно і духово, національно і соціяльно багатоманітний типаж, у найскладніших і найдраматичніших ситуаціях, на межі життя і смерти, виповнює основний сюжет роману. Автор заглянув у всі найпотаємніші закутки життя того східньоевропейського простору, на якому розкинулась і українська земля та на якому живуть і українські люди. І заглянув він туди як допитливий об'єктивний дослідник і психолог, що хоче збагнути й відтворити істину, хоче зрозуміти і другим розповісти, чому саме так, а не інакше сталося? Чому мільйони людей потрапили в таке трагічне безвихіддя? Хто, яка диявольська чи людська сила завинила в цьому? І де, на яких шляхах: духових, суспільних, господарських чи моральних можна знайти вихід? Це основне ідейно-мистецьке звучання роману.

Друга світова війна, розп'яття України між двома хижаками і стихійний зріст українського руху опору проти всіх завойовників — виповнюють зміст роману «Чого не гоїть вогонь». Роман гостросюжетний, повний динаміки, різноманітного й багатоликого типажу, надзвичайних пригод, критичних ситуацій, потрясаючих батальних сцен, оригінальних думок, цікавих діялогів і чарівних пейзажів українсь-

кої землі. Не беруся зараз пояснювати, але факт, що таким надзвичайно важливим подіям (хоч як ми до них суб'єктивно, як сучасники, ставилися б), як український рух опору під час другої світової війни в різних його формаціях і виявах, вільна українська література не приділила досі належної уваги. «Нотатки повстанця» і «Молоді паростки» *Степана Федорівського*, до того ж позначені невправністю малодосвідченого автора, та темпераментно і з багато більшим журналістичним досвідом, психологічним вникненням і навіть мистецьким відчуттям образу, написаний «Повстанський записник» *Михайла Данилюка*, — далеко не вичерпують цієї проблеми. Роман Уласа Самчука «Чого не гоїть вогонь» один з небагатьох кращих творів на цю тему.

І, нарешті, утвердження гнаної лихоліттям доби української людини на новій землі, у Новому світі знайшло своє зображення в останньому романі Уласа Самчука «На твердій землі». Цим романом Улас Самчук ніби завершив певний етап з великої епопеї української людини, що почала свій похід з першого значущого твору автора — «Волинь». Події в романі «На твердій землі», треба думати, це тільки дрібні й малі епізоди перепочинку, відпруження на незакінченому ще шляху великої мандрівки.

Ті ж проблеми, але по-своєму, порушує й *Іван Багряний* у романах: «Сад Гетсиманський», «Маруся Богуславка», «Вогненне коло» і «Людина біжить над прірвою». Моторошна доба сталінського терору, арешти, допити, тюрми й концентраки. Проблема вірности і зради, любови і ненависти, віри і безнадії, непоборности і витривалости української людини в найтяжчих ситуаціях — такий ідейно-мистецький сенс роману «Сад Гетсиманський». В основі романів «Маруся Богуславка», «Вогненне коло» і «Людина біжить над прірвою» стоїть українське молоде покоління. Його випробування в тривимірній межовій ситуації: сталінський терор, радянсько-німецька війна й німецька окупація України — становить собою наскрізьну ідею всіх цих трьох творів. Є ще одна істотна риса всіх прозових і драматичних творів Багряного — це його глибока віра в людину, в її творчу, братерську, людську душу, витривалу і незрадливу. Чи буде то понура доба Єжова-Сталіна з їх тюрмами, концтаборами, злом і неправдою («Тигролови», «Сад Гетсиманський», «Маруся Богуславка»), чи то хресний шлях української людини в роки другої світової війни («Вогненне коло», «Розгром», «Людина біжить над прірвою»), — в усіх цих творах ідея героїчного гуманізму з його вірою в людину, в правду і добро на землі, звучить як пісня перемоги, як вірую, як заповіт.

Василь Барка переставився на прозу, щоб дати нам роман «Жовтий князь». Глибоко трагічна доба голоду 1932—33 — основна тема роману. Написаний свідомо в інвективному, викривально-обвинувальному пляні, роман, проте, є живим, хвилюючим мистецьким образом понурої доби українського лихоліття.

Анатоль Гак, після довгого мовчання, обдарував нас збіркою оповідань і фейлетонів під назвою «На двох трибунах». Це підсумок, і то далеко неповний, його творчої праці за останні роки. Але Анатоль Гак давній і заслужений працівник у багатьох жанрах мистецького слова. Історик літератури, підсумовуючи довгі роки праці А. Гака, міг би вказати не на дві, а на багато «трибун», з яких наш автор виступав на полі українського красного письменства. Тут і романи («Молода напруга»), і повісті, і оповідання («Розгороджене життя»), п'єси та комедії («Студенти», «Людина в окулярах», «Родина пацюків» тощо), гуморески та фейлетони («Лопанські раки», «Роман з партійкою», «Міжплянетні люди» та інш.), і мистецькі нариси. Отже, з багатьох трибун, протягом багатьох років успішно забирав голос про українське життя й українську людину Анатоль Гак та його численні псевдоніми (Антоша Ко, Мартин Задека та інш.). Остання книжка Анатоля Гака «На двох трибунах» тематично тісно пов'язана як з життям еміграції, так і з підрадянською дійсністю. Написана в специфічно гаківському стилі — спокійної розповіді з виразним гумористичним забарвленням, вона до характеристики підрадянської людини додає багато свіжого й оригінального. Коли Осьмачка, Гуменна, Самчук, Барка пережите й передумане зображують в трагедійно-похмурому світлі, то Анатоль Гак подає його в світлі жарту, посмішки, іноді навіть шибеничної («В облозі страху»).

Окреме цікаве місце в зображенні радянської дійсности та її людини посідає творчість *Василя Гайдарівського*. Василь Гайдарівський має свій світ героїв: це робітнича верства взагалі, а гірники нашого Донбасу зокрема. Цей світ він знає досконало. Сам син робітничого Донбасу — там родився, жив, працював і перші свої твори писав.

В. Гайдарівський має гостре око спостерігача і вникливого аналітика. Він бачить світла і тіні, добро і зло, людяне і тваринне. Наявність таких разючих контрастів у підрадянської людини зумовлена не тільки людською вдачею взагалі, але й тим політичним підсонням, що там панує. Страх, втрата довір'я людини до людини, навіть до найближчих, а інколи до рідних («Непрошений гість»), постійне відчуття страху перед доносами, арештами, тюрмами і засланнями — це те похмуре підсоння, в якому живе робітництво Донбасу. Але характерна особливість образного думання Гайдарівського — це його тонке уміння переконливо показати читачеві, що навіть така похмура дійсність не може вбити людину і людяне в ній. Це наскрізна ідея всіх його повістей, включно з виданою окремо повістю «Заячий пастух». Він має почуття міри. Він сам ту чи іншу ідею не афішує, її не випинає, нею не хвалиться. Він її тільки показує в дії, в образах, в характерах та інколи в дуже тонких психологічних ситуаціях. Ця людяність, ця віра в людину споріднює твори Гайдарівського з творами Багряного. Але це не запозичення й не на-

слідування. Це лише споріднене ідейно-мистецьке бачення світу.

Олекса Ізарський — це прозаїк дещо іншого, відмінного від Гайдарівського стилю, мистецьких засобів і навіть суспільних зацікавлень. Проте їх поєднує саме універсальна ідея гуманности й віри в людину. О. Ізарський автор трьох книжок: «Ранок», «Віктор і Ляля» та «Чудо в Мисловицях». Саме тепер у журналі «Сучасність» друкується його четверта книжка «Київ». Відповідальне, але й почесне завдання взяв на себе О. Ізарський. Він, треба думати, хоче в кількатомовій епопеї подати образ свого покоління. Це те покоління, що прийшло, формувалось і утверджувалось духово в темну добу сталінізму, що пережило другу світову війну і після неї, змужнівши інтелектуально, з чималим суспільним досвідом, вступило в життя. Що це покоління дасть світові взагалі, а українському зокрема, ми ще сказати не можемо. Ми його покищо обсервуємо в університетських авдиторіях, у книгозбірнях, у приватному житті та студентських товариствах Києва напередодні другої світової війни. І хоч автор, сказати б, вихопився з загального пляну і дав нам «Чудо в Мисловицях», де ми вже бачимо нашого героя в еміґраційному поході, проте, нам видається, що життя, свідомість і діяльність героїв Ізарського ми відчуємо й побачимо у широкому ідейно-суспільному розвороті тільки після закінчення «Києва». Чи буде то еміґрація чи рідний край, то не істотне. Важливе, що покоління це буде вже свідомо і творчо жити на призначеному йому долею життєвому шляху.

Я колись писав, що Ізарський має свій примхливий стиль розповіді. Дещо заповільний, ускладнений деталями, візерунковими описами, філософічними відступами. Нема в його розповіді гостроконфліктних ситуацій, драматичних пуант, що хапають за душу читача, але є глибша, захована в серцях героїв, внутрішньо-психологічна, часто трагедійна конфліктність, що приковує увагу інтеліґентного читача. Автор не любить конвенційної прози. Він свідомо і послідовно експериментує і шукає. Це в нашій прозі — свіжий подув, явище позитивне.

На межі між Гайдарівським та Ізарським стоїть *Павло Маляр* своїми останніми двома книгами з трилогії «Золотий дощ»: «Чайка» і «Перевесники». Розповідна манера П. Маляра теж не конвенційна, але вона вже має свою традицію. Від Васильченка, через Хвильового та Яновського до Осьмачки. І це не зле. Ця манера себе ще не виписала. Вона жива і в наступі. Світ Маляревих героїв то розлогі і буйні в своїх сподіваннях 20-і роки. А самі герої, в основному, це те юне покоління, яке щойно сідало за шкільну лаву, формувало свою свідомість і мріяло про золотий вік своєї батьківщини.

«— Так, і будуть відкриті шляхи на плянети, Андрійку, — висловлюється одна героїня, — у народів стануть космічні знаки державними гербами. Я бажала б нашій Укра-

їні за герб мати золоте семизір'я, що ніколи не сходить з небес українського обширу — Золотий Великий Віз».

У такому піднесено-романтичному пляні написано обидві книги трилогії «Золотий дощ». Це те, що робить їх помітною появою. Але, на жаль, книги не позбавлені й хиб. Особливо другий том. Видно, що книга не мала досвідченого редактора, який би пройшовся по ній з гострим пером. У складній ситуації людських стосунків автор інколи тратить почуття міри. Психологічно слабо мотивоване убивство бідака Клеця, що «з порожнім мішком, напохват кинутим через плече», ходив часто по людях, випрохуючи допомоги. Те, що він у багатьох бував, багато бачив і любив поговорити, ще не було підставою запідозрювати його в аґентурній праці і вбивати. Не гуманно це звучить на фоні дуже гуманного твору. Прикро вражають публіцистичні та виразно мемуарні відступи автора. Як приклад — початок останнього розділу «Злотоосінь» із згадками про Ю. Яновського, О. Довженка, своїх шкільних учителів та деякі деталі із своєї біографії («Коли мене виключили зі школи за соціяльне походження...», або: «Я хворів кількома навороТами, від лютого до червня» і т. д.). Або такий публіцистичний пасус: «Був рік проголошений з Москви роком „розгорненого соціялістичного наступу", почалась ліквідація перших десяти відсотків селянських господарств». Таких місць у романі є більше. Вони дуже знижують мистецький рівень роману.

Анатолій Галан за наше п'ятнадцятиріччя видав понад десять книжок новель, оповідань, нарисів, спогадів. Тих, що написав до «великого ісходу», ми не беремо до уваги. Реаліст, чи неореаліст, як слушно визначає Юрій Тис, і то Винниченківської школи, А. Галан полюбляє гострі сюжети з несподіваним закінченням, психологічні пуанти й конфліктні ситуації. Це робить його оповідання притягальними й легко почитними. Радянську дійсність і людей її він добре знає. Уміє про них розповісти, подібно до Анатоля Гака, без напнутої тенденції, без нагромадження страхіть, а просто, щиро, людяно.

Микола Понеділок один з небагатьох наших членів, що творчо є ніби однолітком нашого об'єднання. Вся його властиво справжня творчість вкладається в п'ятнадцятиріччя ОУП «Слово». П'ять томів оповідань, повістей, гумористичних та ліричних нарисів («Вітаміни», «Соборний борщ», «Говорить лише поле», «Смішні сльозинки» і «Зорепад»), три відомі нам п'єси (не рахуючи перекладів): «Знедолені», «Лейтенант Фляєв», «А ми тую червону калину»... — це його візитівки сьогодні. І візитівки добрі. Амплітуда тем і образів — широчезна: від радянської передвоєнної дійсности, через розмаїті ситуації в роки війни, втікацьку епопею, діпі табори аж до нашого поселення і побуту в Новому світі.

Почав в основному з гумору, з сатиричної посмішки, з калямбурного жарту. І раптом, ніби ненароком, перемкнувся на трагедійно-ліричну новелю, нарис, повість. І зазнав

у цьому справжнього успіху. Читач у творах Понеділка пізнає українську людину передвоєнного, воєнного і післявоєнного часу в різних найхимерніших психологічних, побутових і суспільних ситуаціях. Добра мова, легка інтриґуюча розповідь, притягальна щирість і безмежна любов до батьківщини — наскрізна, всеохопна й чаруюча особливість Понеділкових творів.

Іван Керницький — прозаїк тонкої вникливої іронії, вибачливого до людських слабостей жарту й одночасно — ліричної, припорошеної сумом, розповіді про наших людей у різних найскладніших і часто найтрагічніших ситуаціях, що ними обдарувала нас наша неспокійна доба. Українське закордоння в особі Івана Керницького знайшло свого вникливого літописця («Циганськими дорогами», «Перелетні птахи»), психолога (цикл «коротких історій») і оригінального розповідача про неповторні ситуації, події, насторії, розмаїтих характером і вчинками типів і образів львівського передмістя, львівської вулиці («Герой передмістя»). І в усьому цьому — скромність і самобутність. Риси притаманні справжній літературі.

І нарешті дуже зворушлива, свіжа поява в нашій літературі теплих, глибоко трагедійних і людяних, інколи з виразно біографічним звучанням, оповідань *Уляни Любович* — «Розкажу вам про Казахстан». Це слово жінки, що пережила все страхіття комуністичної тиранії в післявоєнну добу, пройшла хресний шлях гнаної і переслідувансї людини від України до Казахстану. Вона пізніше від усіх нас покинула рідний край і в своїх свіжих та безпосередніх нарисах розповіла нам про болі, страждання, радощі й надії нашої людини та людини взагалі з того, далекого вже нам світу. В цьому одна з основних вартостей мистецьких нарисів Уляни Любович.

Особливе місце в нашому літературному доробку за останнє п'ятнадцятиріччя займають твори з життя наших людей під радянською владою в західніх областях України: Галичини і Закарпаття. Цим темам присвячені твори Марії Струтинської (Марської) — «Буря над Львовом», Софії Парфанович — «Він такий був», Ярослави Острук — «Провалля» й «Хуртовина гряде» та Івана Смолія — «У зеленому Підгір'ї».

Написана вправною рукою репортажна повість «Буря над Львовом» *Марії Струтинської* (Марської) становить собою цінний і хвилюючий документ доби першої окупації Галичини червоною армією й офіційного приєднання її до УРСР. То була справді історично важлива подія не тільки для Галичини, а й для всієї України. Подія, про яку В. Винниченко у своєму щоденнику під 15 вересня 1939 року висловився так: «Сталін готується одержати свої тридцять сребряників. Гітлер уже обстрілює Львів, от-от усі тридцять сребряників будуть у його руках і тоді він їх дасть Сталінові. Таким чином, руками австрійського маляра, з участю грузинського семіна-

риста буде здійснено наше гасло Соборної України. Чи довго воно втримається?» Як воно було здійснене, як трималося, яке духове підсоння настало, як себе почували, як дихали і як поводилися люди наші в ті зламні й тривожні часи — про це ми довідуємось із викливої розповіді Марії Срутинської.

Обидві повісті *Ярослави Острук* у дещо легшій і менш переконливій формі подають ту ж саму ситуацію Західньої України восени 1939 року.

Зовсім інакшу позицію посідає повість *Івана Смолія* про бойківське прикордонне село у Карпатах. Автор кількох збірок оповідань і повістей («Дівчина з Вінниці», «Манекени», «Зрада», «Кордони падуть» та інш.), які, за висловом одного критика, принесли нам «подих літератури Заходу», в повісті «У Зеленому Підгір'ї» дав розлогу картину тривожного і напруженого життя гірського бойківського села під радянською владою. У досить складній, трагедійній сюжетній ситуації, відвертої і схованої боротьби двох ворожих сил (напливовий, російсько-імперський елемент і місцевий свободолюбний український) авторові пощастило створити хвилюючі пейзажі українських Карпат, побутові сценки з життя місцевого населення і живі образи обдурених, упокорених і невгнутих, свободолюбних. Вдався авторові центральний образ повісті української патріотки Зіни Онищенко. Учителька Зіна Онищенко, пізнавши змалку людське зло і неправду, працюючи з народом і для народу, в критичний момент перемагає страх, залишається з народом, відважно протиставиться злу і насиллю, хоч і свідома того, що ризикує життям.

На цю тему: радянська дійсність, друга світова війна й німецька окупація України є ще цілий ряд творів: *Юрія Буряківця* — «Нездоланні»; роман у двох книжках *Миколи Приходька* — «Далекими дорогами»; повість *Віталія Бендера* «Марш молодости», Павла Маляра — «Хліб» і, нарешті, прецікаві, свіжо й оригінально написані повісті *Ігоря Качуровського* «Шлях невідомого» і «Дім над кручею».

Добі нашого повоєнного еміграційного тривання у Європі, тодішній «республіці діпі таборів» присвячено кілька творів: *Софія Парфанович* — «На схрещених дорогах», *Дарії Ярославської* — «Повінь», *Марії Струтинської* — «Відгомоніле», та збірка цікавих оповідань *О. Гай-Головка* «Одчайдушні».

Цій же добі присвячено кілька вартісних книжок гумористичних та сатиричних творів: збірка *Івана Керницького* «Циганськими дорогами», багато оповідань і гуморесок *М. Понеділка* із збірок «Вітаміни» та «Соборний борщ», *Свирида Ломачки* «Любов до ближнього» та «Свирид Ломачка в Канаді», *Івана Евентуального* «Проти шерсти», *Степана Вусатого* «Еміграція в поході» та дві сатиричні повісті *Зенона Дончука* «Гнат Кіндратович» і «Море по коліна».

Коли ми при темі гумору й сатири, то я не можу не згадати нашого маестро ЕКО — Едварда Козака з його нев-

мирущим «Лисом Микитою» та з його українським Коля Брюньоном — Грицем Зозулею, що в сатиричному секторі нашого мистецького слова грають не абияку ролю. Я лише маю жаль до Гриця Зозулі, що він приділяє багато уваги нашим політикам і майже гордує нашим письменницьким світом.

Найменше покищо пощастило в літературі останній добі нашого буття у світі, добі нашого поселення, устабілізування і праці в Новому світі. Тут, крім згаданого вже роману Уласа Самчука «На твердій землі», маємо цикл оповідань *Івана Боднарчука,* що створив ряд образів наших поселенців Канади, повість Дарії Ярославської «Її Нью-Йорк», яка чи не перша акцентувала увагу на проблемі конфлікту між батьками і дітьми в нових обставинах і країнах нашого поселення, збірку оповідань молодої, але надійної повістярки *Любови Коленсъкої* «Самотність», низка оповідань *Ольги Литвин* і, нарешті, дуже втішна поява на нашому літературному обрії — це том вибраних оповідань і драм *Марії Цуканової* «На грані двох світів».

Прощання з Іллею Еренбурґом

Олександер Верт

Друкуємо нижче переклад частини розділу з книжки Олександра Верта «Росія: надії і побоювання» (Alexander Werth, Russia: Hopes and Fears, New York, 1969). Згадана книжка має за тему враження автора з перебування в СРСР у час святкування п'ятдесятиріччя Жовтневої революції. У той час автор відвідав свого давнього друга Іллю Еренбурґа; їх розмова стосувалася й сучасного політичного процесу на Україні.

Хто такий Ілля Еренбурґ — може й зайве пригадувати, бо він здобув собі міжнародне ім'я. Еренбурґ — контроверсійна постать радянської літератури. Його вплив і роля в ній базувалися не так на його літературному таланті, який не був більшим за пересічний, як на послугах радянському режимові, які він робив з рації своєї літературної позиції. Режим потребував тих послуг саме від особи типу Еренбурґа, що був, мабуть, більше задомовлений у західньому світі, ніж у дореволюційній Росії, а ще менше в Радянському Союзі. Бо, абстрагуючися від його вислуговування режимові, треба визнати, що Еренбурґ був глибоко культурною людиною з скептичним розумом та іронічною настановою: речі, які радянська система звичайно не толерує. Він знав, як виглядав світ перед комунізмом і поза межами сталінізму, та у своїй юності навіть фліртував духово з католицизмом. Але, не зважаючи на це (або саме тому), радянський режим зумів запрягти його до свого політичного воза. Напевно Еренбурґові не було все це легко робити, але він робив, щоб врятувати душу чи точніше — життя. Еренбурґ пережив революцію, всі круті вихиляси радянської політики і жорстокості кривавого терору, визнаючи гірко: «...моє життя нагадує один акт водевіля з частими змінами костюмів, але я не блазнював; я лише намагався бути слухняним». За слухняність режим нагородив його щедро: двома сталінськими преміями, орденом Леніна і друком дев'яти мільйонів примірників його писань.

Переклад друкується за дозволом видавництва. Copyright: Barrie and Jenkins Limited. London, Great Britain.

Коли ж ідеться про автора вищезгаданої книжки і співрозмовця Еренбурґа — Олександра Верта (це, мабуть, псевдонім), то наші інформації скупі, обмежені тими, що були надруковані на обгортці одної із його книжок. За цими інформаціями, він народився в Петербурзі 1901 року і після революції виеміґрував до Англії, де набув громадянство. Студіював в університеті у Ґлезґо та в тридцятих роках став кореспондентом англійських часописів у Франції, головне «Менчестер Ґардіян». Другу світову війну перебув переважно у Радянському Союзі як воєнний кореспондент західніх газет. Хоч він і брітанський громадянин (багато його статтей і книжок друкувалися англійською мовою), більшу частину свого життя він перебув у Парижі, де живе й тепер. Він автор багатьох книжок, і всі вони своїм жанром підпадають під категорію розлогих політичних репортажів, а їх об'єктами є дві країни: Франція і Радянський Союз. Його три перші книжки мають за тему останню декаду Третьої Республіки та її безславний кінець. Чотири інші присвячені французькій політиці в повоєнний час, серед них політична біографія ген. де Ґолля, написана з явною симпатією до нього. Вислідом перебування Верта в час війни в Радянському Союзі була його об'ємиста, на тисячу сто сторінок, книга — «Росія у війні, 1941—1945», яка появилася у 1965 році, стала «бестселером» і була перекладена на десяток інших мов. Олександер Верт хоче доповнити її двотомовою студією про останні роки Сталіна та ще заповів, що незабаром вийде його детальна студія про радянсько-чехо-словацький конфлікт.

У своєму ставленні до Радяського Союзу Верт неперевершений радянофіл, хворий на алергію до всього критичного стосовно радянського режиму і ще й нині лає трьох небіжчиків: Кравченка, Далліна і Ніколаєвського за їх книжки, хоча вони сьогодні, після розкриття стількох автентичних фактів, мають скоріше історичне значення. Одне речення, взяте з вступу до його книжки, з якої ми запозичили нижче надрукований розділ, проілюструє його політичну орієнтацію краще, ніж довгі описи. Верт пише: «На протязі багатьох літ джерелом інформації про Радянський Союз була книжка Кравченка „Я вибрав свободу", зразок політичного ґанґстеризму, якому поспішили з академічною підтримкою Давид Даллін і Борис Ніколаєвський своєю студією „Примусова праця в Росії" (Forced Labor in Russia), яка в моїй оцінці є одним з найбільших обманів двадцятого століття». Як звичайно буває з професійними попленгачами, їм час

від часу доводиться проковтнути гірку пілюлю, піднесену об'єктом їх обожнювань. Останньою такою пілюлею для Верта була окупація Чехо-Словаччини. Своє обурення він заманіфестував зміною заголовка книжки з «Росія в стані миру» на «Росія: надії і побоювання».

Хто ж такий Олександер Верт? Інформації, що ними диспонуємо, не дають на це задовільної відповіді.

Редакція

За кілька днів після мого приїзду до Москви мене викликали до телефона, і ця телефонна розмова ущасливила мене невимовно. Говорила Любов Михайлівна Еренбург, повідомляючи, що вона й Ілля Григорович хотіли б дуже, щоб я прийшов до них на другий сніданок за два дні.

Я був тим більше щасливий, що моя остання зустріч з Еренбургом у 1965 році, під час відзначення двадцятих роковин перемоги, залишила в мене радше неприємне враження збентеження. Перед цим я не бачив Еренбурґа від часу Конґресу прихильників миру в Парижі 1949 року і пригадав йому, як він ледве привітався зо мною, хоч ми були дуже добрими приятелями під час війни. Він пояснив: «Ну, що ж, бачите, то були дуже, дуже тяжкі часи» — і на цьому зніяковіло увірвав.

Я теж допустився страшного ляпсуса під час того попереднього сніданку. Коли мене спитали, в якому роді журналістики я тепер вправляюся, я відповів між іншим, що в мене є маленьке побічне джерело прибутку, в чому трохи соромно признаватися: писати посмертні згадки для однієї газети на Заході.

«Що це таке?»

Я пояснив, що чимало великих газет зберігають в архівах життєписи більш-менш славних людей, які містять у газеті того самого дня, коли ця особа помре. Таким чином я недавно понаписував довгі некрологи про маршалів Конєва, Жукова і Малиновського. Опісля жартома докинув: «Рік або два тому я ушкварив і довгеньку писульку про вас, Ілля Григоровичу».

Я не думаю, що Ілля Григорович чи Любов Михайлівна були забобонні, але моє легковажне повідомлення очевидно викликало фатально пригноблюючe враження. «І скільки ж вам заплачено за написання цієї нотатки?» — запитала кисло Любов Михайлівна. Я сказав, що не пам'ятав, але правдоподібно двадцять або двадцять п'ять долярів. Я намагався поквапно перевести мову на інше, але холодна атмосфера тривала далі.

Я був щасливий, відчуваючи, що вони, мабуть, забули про той нещасний випадок. Я також дізнався, що Любов Михайлівна була серйозно хвора в останні часи і мала двічі на-

пади хвороби серця. Тепер, при телефоні, вона здавалася привітна і весела, як завжди. Любов Михайлівна, живши багато літ у Парижі і бувши незвичайно доброю маляркою, хоч цілковито не радянською у своїй манері малювання, мусіла бути дуже гарною жінкою у свій час (такою вона була й далі, хоч їй було тепер понад шістдесят), вона поділяла уподобання свого чоловіка, коли йшлося про радянських малярів, поетів і письменників.

Помешкання ч. 48 при вулиці Ґорького ч. 8 було не так помешканням, як музеєм, вартістю, можливо, на мільйон фунтів або й більше. Тут були ранні картини Шаґалла, кілька образів Модільяні, три або чотири Леже, пара Матіссових рисунків, кілька Фальків, один або два Сар'яни, але понад усе півдесятка розкішних Пікассо з різних епох. Всі ці образи дали Еренбурґові на спомин самі малярі — у давні монпарнаські дні перед і в час першої світової війни, якщо йдеться про Модільяні, інші пізніше. Матісс, якого Еренбурґ раніше не знав і вперше зустрів у Парижі невдовзі перед смертю мистця, подарував йому два лінійні рисунки, зроблені кілька літ перед тим. Малюнки Пікассо були особливо чудові; між ними був «клясичний», виконаний олівцем портрет Еренбурґа, з підписом «Pour toi, mon ami». Пікассо накреслив його в 1948 році в час вроцлавського Конґресу миру в Польщі. Атмосфера на цьому конґресі була особливо неприємна; холодна війна досягла свого вершка; московські писаки на тому конґресі накидалися з несамовитою їддю на все, що така людина, як Пікассо, обстоювала; тим не менше Пікассо офіційно був членом Комуністичної партії Франції і намагався дивитися на ці ледве чи завуальовані атаки на нього, як на хвилеві аберації. Еренбурґ пробував переконати його (хоч ледве чи вірив сам у це), що гавкітня «цих людей» була більша, як їх кусливість.

Я зустрів Любов Михайлівну, привітну й веселу, і вона виглядала цілковито вилікуваною від хвороби серця. Ілля цим разом був приязний і привітний, дотепний і аґресивний, як завжди; тільки фізично виглядав страшенно ослаблий і говорив боязким, ледви чутним голосом. Сніданок, як звичайно, був дуже французький; я забув тепер докладно, що ми їли, але я пам'ятаю пишну пляшку дійсно холодженого на льоду «шаблі» і сині пакетики цигарок «ґолюаз». У зв'язку з цим Ілля оповів мені смішну історію. Маючи велике уподобання до каманберу, він хотів, щоб його продуковано в Росії, і спеціяльно поїхав до Нормандії, щоб дізнатися, як саме його роблять. Повернувшися, він узяв припис до однієї молочарні біля Москви, яка випродукувала прекрасну імітацію французького сиру і кілька сот каманберів було послано до московських крамниць. Вислід був катастрофічний. Газети засипано листами від людей, що скаржилися на «вонючу погань», яку їм продано під виглядом сиру. Такий був кінець радянського каманберу.

У 1965 році було очевидно, що Еренбург був нещасною людиною. Хрущов і його шеф пропаганди Леонид Ільїчов були особливо надокучливі йому антисемітськими інсинуаціями; він зовсім не був певний і того, що ці «нові люди» (Брежнєв і Косигін) зроблять йому. Але цим разом він був у доброму настрої. Поперше, він тепер знову працював (у 1965 році виглядав знищеним) і казав, що далі пише автобіографію, і цей останній том буде присвячений добі Хрущова.

«Я припускаю, що ви добре досолите Микиті Сергійовичеві», натякнув я йому.

«Ну, — сказав Ілля Григорович, — Хрущов у дійсності не був такий злий, і він завжди матиме за заслугу факт, що він (хоч і не тільки він) багато спричинився до відкриття воріт сталінських концентраційних таборів. Але тільки Бог знає, чому наші так звані державні мужі мають осмішуватися і встановлювати закони й директиви, якого ґатунку ми маємо писати книжки і якого ґатунку малювати картини. З цього погляду Хрущов був особливо абсурдний і поводився з найбільшою пихою, вдаючи, що він знає, про що говорить. І ще він жив задовго в моїй — хоч не його — рідній Україні і був заражений певного роду внутрішнім антисемітизмом, якому ще далеко до викорінення. Цього антисемітизму немає в такому місті, як Москва, але ще чимало знайдете його в Києві. Щодо Ільїчова, то він був типовим старорежимним «жидомором» — ненависником євреїв, хоч він і є членом нашого Центрального Комітету. Ось і маєте.

«Але навіть Україна надзвичайно міняється сьогодні. У минулому тут були всі ці Петлюри, а пізніше бандерівські націоналісти, які дійсно ненавиділи кожного — росіян, поляків і, розуміється, євреїв. Цих вони просто різали. Люди, якими вони справді захоплювалися, були гітлерівські наці. Сьогодні існує дуже дивна нова порода українського націоналізму. Ці люди (цього раніше не було на Україні) болюють над старим українським антисемітизмом, і ці нові українські націоналісти є ліберадами — еге ж, ліберадами, які дивляться на великоросів, передовсім у Москві, як на реакціонерів і антисемітів. Їх симпатії по боці західньої культури. Вони почувають, що великоруський націоналізм, що його Сталін, хоч сам грузин, репрезентував так успішно (і так аґресивно під кінець війни), ще далі тяжіє важко над культурним життям кожної частини Радянського Союзу.

Цей рід націоналізму, говорив Еренбург, набирав дивних форм у різних частинах країни. Так, коли він недавно поїхав до Уфи, столиці Башкирії, раніше мусулманської країни, він запримітив, що коли кілька літ тому тільки два або три дуже старі дідугани ходили по п'ятницях до мечеті, тепер ходить майже кожний: не з релігійних почувань, але для певного роду націоналістичної демонстрації, щоб показати, що ось «ми, башкири не те саме, що росіяни».

«Авжеж, — сказав я, — це надзвичайно характеристичне явище нашої доби. З одного боку, ви маєте ‚поліцентризм' чужоземних комуністичних партій — італійської, а останньо навіть французької, які щораз більше робляться незалежними від Москви. Ви маєте поляків, угорців, чехів і особливо румунів, поведінка яких все більш незалежна. Ви маєте, завдяки де Ґоллеві, розпад НАТО. Так само, як „монолітний" блюк Сталіна „від Ельби до Китайського моря" став зовсім нещільною федерацією, з кількома великими і малими членами (Китай і Албанія), що відпали цілком, та з Румунією, що, може, теж є на цьому самому шляху, так що сам Радянський Союз здається в процесі все більше зростаючого унещільнення з українцями і навіть башкирами, які тепер хочуть власної національної ідентичности, замість бути майже анонімними членами цілковито „зґляхшальтованого" СССР. Поняття нації стає сильніше і сильніше з кожним роком: як румуни почувають себе все більше незалежними від Москви, так і українці, башкири і, без сумніву, вірмени і грузини».

Еренбурґ засміявся. «Авжеж, воно так і є. Весь світ робиться ґоллістичним. Росіяни є російськими ґоллістами з переконанням своєї власної вищости, але так само є українські ґоллісти на Україні, які тепер починають заперечувати національну вищість росіян і навіть найвищий авторитет Москви. З економічних, військових і інших практичних причин Радянський Союз буде триматися вкупі, немає сумніву, хоч я не міг би бути цілком певний, що, скажімо, за сто літ такий великий багатий край, як Україна, тепер із сорока мільйонами людности, мусітиме залишитися частиною Радянського Союзу. У всякому разі, згідно з нашою конституцією, Україна може проголосити себе незалежною і перестати бути членом Союзу. Теперішня політична лінія є, річ зрозуміла: „Тільки спробуйте!" Але як ми можемо знати, що трапиться за сто або навіть п'ятдесят років? Чимало українців почувають, що хоч вони доволі сильно репрезентовані у Верховній Раді СРСР і в Центральному Комітеті, однак усюди надають тон росіяни, щонайменше в більшості випадків».

Я почав думати про Україну. Річ певна, почував я, вона має свою власну культуру, свою власну історію, свою власну національну ідентичність. Мені говорили, що існує не абияка українська література; я ніколи не бачив багато з неї; більшість книжок, очевидно, перекладених з української мови, це той самий старий радянський шабльон, навіть більше пристосовницький, ніж будь-який інший. Чи й не дивне також було, що стільки літ найвищими правителями України могли бути не українці, а Хрущов — росіянин і Каґанович — еврей. І навіть у Верховній Раді українським делеґатом був звичайно хтось такий, як Корнієць, з його довгими «типово українськими» вусами, що не було нічим більше, як замилюванням очей.

Щоб зробити приємність українцям, росіяни зчиняли великий галас довкола особи «національного поета» Тараса Шевченка; доволі часто можна чути від росіян, що Шевченко є такий великий поет, як Пушкін. Це мені трохи нагадує англійські захоплення шотляндським «національним поетом» Робертом Бернсом. (Тихенько, розуміється, я чув не від одного англійця, що коли б Бернс не писав шотляндським діялектом і народився в Англії, він був би зарахований до менших поетів вісімнадцятого століття). Сказати, що Шевченко рівний Пушкіну, це те саме, що сказати: Бернс, шотляндець, був рівний Шекспірові, англійцеві. У дійсності Україна має тільки одного геніяльного письменника — Гоголя; але він писав російською мовою, як Скотт з Едінбурґу писав англійською мовою! І я дуже сумніваюся, чи навіть коли Україна відірветься від Москви (типове сьогоднішнє явище), українська мова стане колинебудь мовою країни, як ґаельська мова не є мовою незалежної Ірляндії. Я навіть сумніваюся, чи багато з того, що робиться сьогодні для замилювання очей, як видавання газет українською мовою (коли в дійсності кожному легше читати якраз те саме російською мовою), втримається.

Але вернімося до Еренбурґового сніданку. Він думав, що справи мистецтва і літератури ще далеко не були задовільні в Радянському Союзі. Були новочасні малярі дійсно талановиті, і навіть геніяльні, говорив він (Вайсберґ і два Ніканови, і Бірґер, і Андронов та його дружина Єґорішіна, і Міхаїл Іванов), але вони не були офіційно визнані. Потихеньку люди купували їх картини, навіть деякі службовці, як сам Леонид Ільїчов, який публічно кидав громи на декадентське мистецтво. Російські люди ставали все більше цивілізовані, з витонченими смаками. Фальк був визначним малярем у стилі Сезанна, хоч не був визнаний; але щоб показати справжній смак російських любителів мистецтва, досить сказати, що коли на короткий час Фалькова виставка відбулася в Москві, не менше 300 000 людей ходило дивитися на неї. На недавній виставці рисунків Пікассо в Москві малощо не дійшло до заворушень, так багато тисяч людей хотіло дістатися на неї.

«Не знаю, — сказав Еренбурґ, — нам кажуть, що тепер у Москві ліберальніша атмосфера. Я не цілком певний. Цього місяця вона може бути ліберальніша, наступного — менш ліберальна. Ми мали всяку гидь на літературному полі за останні кілька років, і справа Сінявського—Даніеля це одна з не найгірших. Вони мали якийсь там судовий розгляд, їх засудили згідно з якоюсь статтею Кримінального кодексу. Вони навіть могли визнати себе невинними. У цьому різниця між судом, навіть якимсь там судом, і сталінською методою, що її пропонував Шолохов у справі Сінявського і Даніеля: поставити їх під ‚стенку' і просто ліквідувати».

«Говорячи про Шолохова, — сказав я, — що ви думали про його останній напад на вас на з'їзді письменників?»

«Це мене не турбує, — сказав Еренбурґ. — Такі речі траплялися надто часто вже раніше. До того ж, він себе осмішив; він натякнув, що я навмисне виїхав за кордон, щоб не бути на з'їзді письменників у травні, та що я волів поїхати на стендалівський конґрес в Італії, щоб „вигріти свої старі кості на середземноморському сонці" і тому подібні речі. Але фактично було так, що я поїхав на стендалівський конґрес за згодою Спілки письменників». Він засміявся. «Біда в тому, що ми маємо тільки одну партію, тож кожний належить до неї, навіть такий фашист, як Шолохов!»

«Ліберальніша атмосфера в Москві сьогодні, — повторив Еренбурґ. — Так, цього місяця; але що буде наступного місяця? Кажуть тепер, що дві повісті Солженіцина, що їх конфіскувала поліція (він вияснив це все у меморандумі до з'їзду письменників, який, річ зрозуміла, відмовився його обговорювати), будуть опубліковані за кілька місяців. Кажуть також, що Пастернаків «Доктор Живаґо» буде опублікований в Москві цього року. Ну, що ж, може. Кажуть також, що буде амнестія для Сінявського і Даніеля, коли будуть відзначати п'ятдесятиріччя. Почекаймо, побачимо».

«Наша література є в дуже дивному становищі, — сказав Еренбурґ. — За винятком дуже випадкових речей, нічого вартісного ніколи не попадає до наших передових журналів. Твардовський, найвідважніший з наших редакторів, головний редактор журнала „Новий мір", — знеохочений. А все ж — і партійні бонзи знають це — країна визнає літературний талант. Але щоб не чекати двадцять літ, доки вимруть теперішні писаки — ті, що контролюють наші журнали — наші молоді автори публікують свої твори в самвидавах, тобто вони дають свої поезії, повісті, оповідання друкувати на машинках або мультіґрафах; і тоді вони розходяться по всій Москві. І наші бюрократи мусять закривати очі на самвидави; дуже рідко письменник із самвидаву попадає під ключ, і то тільки тоді, коли він напише щось справді антирадянське. Також і в інших містах є самвидави: у Ленінґраді, Києві й Одесі і властиво всюди. Це навіть не багато коштує опублікувати щось у самвидаві, хоч, розуміється, з цього немає жадного прибутку».

«Скільки коштує переписати на машині довший роман, наприклад?»

«Ну що ж, переписувач бере дванадцять копійок за сторінку, тобто дванадцять рублів за сто сторінок. Самвидав не публікує, річ ясна, повістей довжини „Війни і миру"; але ви можете дістати щось завдовжки пересічної повісти Турґенева, переписане на трьох стах сторінках. Отож це вийде на тридцять шість рублів; річ зрозуміла, вам доведеться заплатити окремо за копії. Або ви можете ще дістати копію, зроблену на мультіґрафі, що є ще дешевше, хоч дехто думає, що трохи

зарисковане. Є також чимало людей з грішми, що радо допоможуть молодим письменникам заплатити їхні рахунки за переписування, так що в самвидавах виходять деякі твори, надруковані в кількох десятках або навіть сотнях копій».

«Ілля Григоровичу, — зауважив я, — ви сказали двадцять літ...»

«Так, авжеж. Я не житиму, щоб бачити це, але я твердо вірю, що за двадцять літ часу наша країна почне продукувати велику літературу, щось із кляси Толстого—Достоєвського. Тут ми маємо, з одного боку, величезний літературний геній російського народу і, з другого, мерзенну бюрократичну машину, яка далі заохочує бездарних писак, друкуючи їх у „найкращих" журналах, тоді як інші, ну, що ж, мусять бути залежними від самвидаву. Але воно так завжди не може бути. Жахлива річ те, що Спілка письменників, заснована в 1934 році, була сталінською інституцією для реґлементації думки. Може, в ті дні це була річ потрібна, з індустріяльною революцією 1930-их років на своєму вершку і з Ґітлером на нашому порозі. Ніхто не хоче вже цього тепер, за винятком спекулянтів із Спілки письменників — тих, що мають тепленькі посади в самій Спілці або на своїх видавничих постах, та дрібних писак, які живуть на ласці Спілки і дають себе публікувати, відбираючи першість у справжніх письменників».

«А втім, — казав я, — ми маємо ще людей, які, уникаючи крайностей, тримаються середини, — не письменників визначного генія, але все ж добрих письменників, дуже інтересних і передусім напрочуд милих людей».

«Хто, наприклад?» — запитав він.

«Ну, Сімонов, Сурков, Борис Полевой, Сава Данґулов, Віктор Некрасов, щоб згадати саме моїх близьких особистих друзів; вони милі, гуманні люди. Я думаю, що факт, що вони або більшість з них були військовими людьми або воєнними кореспондентами в останній війні, має щось спільне з цим».

«Так, це може бути, — сказав Еренбурґ, — хоч між тими, що ви їх згадали, є деякі, що їх я особисто не люблю». Я знав приблизно, кого він любив і кого не любив. «Ці люди все ще пишуть досить добрі речі і навіть можуть їх видавати; це тому, що вони пишуть про війну. Це все ще сприйнятний сюжет. Але багато наших молодих людей народилися по війні; і Росія не може далі вічно писати про війну. Наші молоді письменники, що публікують свої твори в самвидавах, хочуть писати про свій внутрішній світ, з складними й дискусійними сюжетами. Вони хочуть писати під новий смак; вони хочуть сатири; і це має дуже мало спільного з війною чи з останнім компютером, що його винайшов якийсь геніяльний російський інженер».

Ми говорили так з пару годин. Я відчував, що Еренбурґ почувався дуже втомлено. Пам'ятаю його останню оптимістич-

ну заувагу: «Я завжди говорю про двадцять літ; але все на світі посувається так швидко, що ми можемо мати велику російську літературу навіть за десять літ часу. І, може, навіть я житиму досить довго, щоб бачити це». Він записав моє паризьке число телефона (це було багато більше, ніж він зробив у 1965 році), кажучи, що він приїде до Парижу восени.

Цей розділ має сумний і також неприємний епілог.

Я прибув до Парижу 26 серпня, пам'ятаючи про обіцянку послати Еренбурґові один примірник французького видання «Росія у війні», бо англійський текст був для нього тяжкий до читання, тоді як російське видання було дещо «скорочене». Я послав рекомендовану посилку. Кілька днів пізніше, одного ранку, коли я був у моєму домі в Дордоні, я пішов як звичайно до крамниці з письмовим приладдям і побачив там «Le Monde» з великим заголовком: «ILYA EHRENBURG EST MORT».

Національний склад населення УРСР за переписом 1970

Володимир Кубійович

ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕННЯ В СРСР 1959 І 1970 РОКІВ

Доволі пізно (17 квітня 1971) Статистичне управління при Раді міністрів СРСР оголосило повідомлення «Про вікову структуру, рівень освіти, національний склад, мови і джерела засобів існування населення СРСР за даними всесоюзного перепису населення на 15 січня 1970 року», а 25 квітня Статистичне управління при Раді міністрів Української РСР оголосило (в «Радянській Україні» й інших газетах) більш детальні дані про населення УРСР. Якщо ідеться про національний склад і мови населення УРСР, то обидва повідомлення є доволі скупі. У всесоюзному повідомленні є дані про розподіл населення всього СРСР за національностями (також за переписом з 15 січня 1959), відсоток осіб кожної з тих національностей, що вважають рідною мовою мову своєї національности і, крім того, вільно володіють другою мовою народів СРСР. Повідомлення подає також дані про національний склад населення кожної республіки, при чому узглядню̀є лише головні національності (наприклад, для УРСР — 7). Повідомлення Центрального статистичного управління УРСР більш детальне, воно подає дані не про 7, але про 14 народів та про національний склад людности поодиноких областей і міста Києва (хоча лише для кількох найчисленніших народів).

Як бачимо, опубліковані досі підсумки перепису вбогі, вони не інформують про склад міського і сільського населення, віковий і статевий склад поодиноких народів, їх соціяльний, професійний і родинний стан тощо. Мабуть, і дефінітивні підсумки не будуть багаті, якщо вони будуть такі, як дефінітивні підсумки перепису 1959 року (вони появилися щойно в 1963 році). У них подавано лише більш детальні дані про національність і мови головних народів для поодиноких областей з розподілом на міську і сільську людність та за статтю. Взагалі висліди перепису 1959 року не лише про національність і мову, але й про інші прикмети населення є незадовільні. Вони не подають м. ін. національного складу населення районів і міст (за винятком Києва), а цим самим не дають детальнішої картини географічного розміщення поодиноких народів. Для Української РСР ми про це довідуємося завдяки детальній етнічній карті УРСР В. Наулка («Географічне розміщення народів в УРСР». Київ, 1966). Висліди

перепису для УРСР опубліковані лише в одному томі видання в Москві «Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР». Статистичне управління УРСР матеріялів перепису не опрацьовує. Далеко краще було з першим радянським переписом 1926 року, висліди якого опубліковано і розроблено в деталях у низці томів у Москві, а також на Україні (видання Центрального статистичного управління УРСР). Великою хибою переписів 1959 і 1970 років є брак запиту про місце народження. Неможливість порівняти місця народження з місцем перебування на день перепису — не дозволяє пізнати міґраційні процеси населення, між іншим і обмін населення України з іншими республіками.

У перших інформаціях про висліди перепису 1970 року, поданих у ч. 6. «Сучасности» ц. р. (стаття Мирослава Прокопа «XXIV з'їзд КПРС і національне питання») та в іншій українській пресі (наприклад, стаття Василя Маркуся в «Свободі» від 11 травня 1971), порівняно загальне число українців і росіян у всьому Союзі і в поодиноких республіках за переписами 1959 і 1970 років і наголошено зниження відсотка українців та русифікацію України. На початку цієї статті доведеться повторити деякі числа, що стосуються числа українців в цілому СРСР і УРСР.

ЧИСЛО УКРАЇНЦІВ В СРСР ЗА ПЕРЕПИСАМИ

У світлі перепису 1970 року, в СРСР було 40 753 000 осіб, які визнали за свою національність українську, але лише 34 900 000 з них подало свою рідну мову як українську. Докладніші числа українців за національністю для всього СРСР і для УРСР на 1959 і 1970 роки (в тисячах, у дужках — у відсотках до всього населення) та їх приріст у % за 1959—69 роки (числа 1959 року = 100) такі:

	Все населення		Українці		Приріст населення всього	українців
	1959	1970	1959	1970		
Весь СРСР	208 827	241 720	37 253 (17,8)	40 753 (16,8)	116	109
у тому ч.						
УРСР	41 869	47 126	32 158 (76,8)	35 284 (74,9)	113	110
інші республіки	166 958	194 594	5 095 (3,1)	5 469 (2,8)	117	108

Національність людности не покривається в світлі переписів з рідною мовою народів, і чимале число українців за національністю подало як свою рідну мову іншої національности; майже всі російську. Число українців, які подали свою рідну мову як українську (в тисячах і в дужках — у відсотках українців за національністю) та зміни у відсотках за 1959—69 (число на 1959 = 100) такі:

	1959	1970	Приріст
Весь СРСР	32 681 (87,7)	34 900 (85,7)	107
у тому ч.			
УРСР	30 072 (93,5)	32 200 (91,4)	108
інші республіки	2 609 (51,2)	2 700 (49,5)	101

У світлі обох переписів бачимо, що справді число українців в СРСР збільшилося за 11 років на 9%, але цей приріст був далеко нижчий від приросту всього населення (16%) і від приросту росіян (13%). Також слабший був приріст українців в УРСР від всього населення УРСР (10 і 13%), а ще більшою була різниця між приростом українців в інших республіках у порівнянні з приростом всього населення (8 і 17%). Число українців у Російській РФСР за 11 літ навіть зменшилося в абсолютних числах (з 3 359 000 до 3 346 000). Рівнобіжно з зменшенням відсотка українців у порівнянні з усім населенням ішло збільшення відсотка тих українців, для яких українська мова вже перестала бути рідною мовою — її заступила російська. Серед українців, які жили за межами УРСР, уже половина вважала російську мову рідною, дальших 40% вільно володіло російською мовою, а лише 9% не володіли нею вільно.

ЧИ ВИСЛІДИ ПЕРЕПИСУ ПРАВДИВІ?

Перед переходом до аналізи національних і мовних відносин у світлі обох переписів треба поставити принципове питання: чи висліди перепису є правдиві? Адже ми знаємо, що національні і мовні відносини часто фальшуються, що робиться це при допомозі інструкцій адміністративної влади або просто допитувачами. Так було на українських землях у минулому, зокрема в Польщі (переписи 1921 і 1931 років). Загальна аналіза переписів населення УРСР (якщо йдеться про національність, а, мабуть, і мову) виявляє, що їх дані не є фальшиві. Еволюція, яку вони представляють, є згідна з розвитком подій і логікою. Натомість не можна цього сказати про числа українців в СРСР, але *за межами УРСР*. Що вони є фальшиві, легко довести, порівнюючи їх з докладними вислідами перепису 1926 року, який був назагал сумлінний. Пригадаймо, що більшість українців, які живуть поза межами УРСР, не живе в діяспорі, але на українських суцільних етнічних територіях, які відлучено від України і приєднано до Російської РФСР (частинно до Білоруської). На цих теренах жило за переписом 1926 року: на Кубані 1 348 000 українців (63,8% всього населення), на північній Слобожанщині (південні частини Курщини і Вороніжчини — Подонь) 1 412 000 українців (64,2%), на західній Донщині — 597 000 (76,8%). З українською етнічною територією сусідували мішані простори центрального Передкавказзя (1 170 000 українців, або 1/3 всього населення) і північної Чернігівщини. Але й більшість укра-

їнців, які жили в діяспорі творили великі суцільні острови: в Європі на Поволжі й Уральщині, в Азії — на Далекому Сході (Зелений Клин) і в Південно-Західньому Сибіру та сусідній частині Казахстану, де становили на деяких просторах, у світлі перепису 1926 року, — більшість. Що сталося з українцями на цих просторах поза межами УРСР у світлі перепису 1959 року? Їх число неначе б то впало в південній частині Центрального Чорноземного району (області: Білгородська, Курська і Воронізька) з 1 633 000 у 1926 році до 262 000 у 1959 (у тому числі лише 55 000 мало б вживати українську мову як рідну), або з 16,1% до 5,2%; на Північному Кавказі з 3 126 000 у 1926 році до 370 000 у 1959 (українську мову вживало 157 000), або з 33,7% до 3,1%. Разом з цим уся українська національна територія, що входить до Російської ФСР, мала б перетворитися на російську: північна Слобожанщина (1926 — 64,2% українців, 1959 — 11,0%; число на 1959 лише приблизне, бо національна статистика опублікована тільки за цілими областями), українська Донщина й Західнє Передкавказзя — Кубань (67,4 і 7,3%). На Центральному Передкавказзі відсоток українців мав би впасти з 33,4% у 1926 до 2,6% у 1959 році. Врешті, на тій частині українського етнічного Полісся, яке 1939 року прилучено до Білорусії (бл. 600 000 українців), відсоток українців мав би впасти з 68,0% у 1931 році до 9,0% в 1959. Не можна заперечувати, що на українських окраїнах діє процес русифікації, спричинений браком будь-яких прав для української мови в адміністрації, шкільництві, української преси і книжки, театрів тощо, але він не йшов аж так швидко, як його представляє радянська статистика, яка хоче дати докази, наче б то українська етнічна територія в СРСР існувала лише в УРСР, а українсько-російські і українсько-білоруські етнічні межі покриваються з політичними. Інше діло, що посилена русифікація може до цього стану довести. Ми можемо втратити на протязі двох поколінь четвертину, а може й більше української етнічної території.

Безперечно, далеко далі є посунена русифікація української діяспори на Надволжі й Уральщині (у 1926 — 771 000 українців). Окрему проблему становлять українці в Азії. Їх жило за переписом 1926 року 2 138 000 (у дійсності більше, правдоподібно — бл. 3 млн), більшість з них на Далекому Сході (Зелений Клин) і в чорноземній смузі Західнього Сибіру та сусіднього Казахстану (Середньоазійський степовий край). Число українців в Азії з 1930-их років збільшилося у висліді добровільного чи примусового поселення: втечі перед репресіями, колективізацією й голодом у 1931—33 рр.; примусових заслань, евакуації в часі другої світової війни, поселення на цілинних землях у 1950-их роках тощо. Попри цей приплив українців, за переписом 1959 року, їх жило в Азії всього 1,6 млн. Автор цієї статті оцінює число українців (разом з особами українського походження) на той час на яких 7—8 млн. Якщо ми візьмемо для прикладу Казахстан, то за

переписом 1926 року казахи становили 57,1% всього населення, українці 13,2% (у дійсності більше), росіяни 19,7% (у дійсності менше); відсотки за переписом 1959: 29,8, 8,3 і 43,2; 1970: 32,4, 7,2, 42,8. У дійсності треба припускати, що відсоток українців і росіян однаковий — по 25%.

Статистична аналіза української діяспори, навіть у світлі радянської статистики, вимагала б окремої студії. Ми хочемо тут ще раз підкреслити, що число українців, що живуть в СРСР за межами УРСР, є в дійсності далеко вище, ніж за переписами 1959 і 1970 років, хоча трудно подати приблизні числа. Число осіб українського походження у всьому СРСР можна би оцінювати (в тому числі чималий відсоток вже зрусифікованих) на 1959 рік на яких 46—48 млн (за переписом 37,3 млн), 1970 на 51—53 млн (за переписом 40,8 млн).

Цікаве питання про число українців у світі. Воно становило 1914 — 40,2 млн, 1933 — 44,5 млн, 1959 (особи українського походження) — 49—51 млн (за офіційними даними не цілих 40 млн), 1970 — 54—56 млн (за офіційними даними 44 млн). Яке є число осіб у світі, рідною мовою яких є українська? За даними радянського перепису 1970 року в цілому СРСР ледве 35 млн, у цілому світі, може, 37 млн. У дійсності більше, але, мабуть, не багато більше, ніж у 1914 році. Крім жидів, немає ні одного народу в Европі, який поніс би такі втрати, як ми!

НАЦІОНАЛЬНИЙ І МОВНИЙ СКЛАД ЛЮДНОСТИ УРСР

Докладніше можемо аналізувати лише національні і мовні проблеми населення Радянської України, завдяки тому, що дані переписів 1959 і 1970 років є назагал вірні і далеко докладніші, ніж дані про українців за межами СРСР. Ось числа для УРСР за офіційним повідомленням Центрального статистичного управління УРСР (узгляднюємо лише ті національності, які мають більше, ніж 100 000 осіб).

	Число осіб даної національности (в тисячах)		З них вважають рідною мовою мову своєї національности (у %)		Крім того, вільно володіють другою мовою народів СРСР (у %)	
	1959	1970	1959	1970	Україн.	Рос.
Все населення	41 869	47 126	91,1	89,9	9,4	28,6
українці	32 158	35 284	93,5	91,4	4,3	35,8
росіяни	7 091	9 126	98,1	98,5	26,0	0,8
жиди	840	777	16,9	13,1	38,7	12,5
білоруси	291	386	36,8	37,9	14,2	28,6
поляки	363	295	18,8	14,9	15,4	25,9
молдавани	242	266	83,0	83,3	11,3	42,1
болгари	219	234	80,8	71,7	7,5	57,5
угорці	149	158	98,5	97,8	10,0	23,7
румуни	101	112	84,3	64,5	6,8	26,8
греки	105	107	7,9	6,7	19,6	6,9

Еволюцію національних відносин бачимо з таблиці, в якій подані відсотки поодиноких національностей УРСР у 1926, 1959 і 1970 роках та приріст (чи зменшення) кожної з них у % за 11 літ між обома останніми переписами.

Національності	у % до всього населення			Приріст у %
	1926	1959	1970	за 1959–69
українці	75,4	76,8	74,9	9,8
росіяни	8,1	16,9	19,4	28,7
жиди	6,5	2,0	1,6	— 7,5
білоруси	0,2	0,7	0,8	32,7
молдавани й румуни	1,1	0,9	0,8	10,2
поляки	5,0	0,9	0,6	— 18,7
болгари	0,5	0,5	0,5	6,9
угорці	0,3	0,36	0,34	6,1
греки	0,3	0,25	0,23	1,9
татари й тюрки	0,5	0,15	0,16	22,6
вірмени	0,07	0,07	0,08	17,8
німці	1,5	0,05	0,04(?)	?
інші	0,5	0,4	0,5	22,6
Разом	100,0	100,0	100,0	12,6

Лише коротко згадаємо про раптову зміну національних відносин за час між переписами з 1926 і 1959 років, практично в 1943—48 роках. Дотеперішні національні відносини зазнали наглого зламу в наслідок демографічної катастрофи, спричиненої більшовицькою національною політикою в 1930-их роках, головне в 1932—34 (голод і фізичне знищення 3—4 млн українців, еміґрація і заслання яких 2—3 млн, головне до Азії, зниження природного приросту; рівночасний наплив чужинців, головне росіян, на Україну в числі 1—2 млн). Дальші пертурбації спричинила світова війна: втрати українського населення в наслідок безпосередніх воєнних подій і в німецьких таборах праці та в радянських і німецьких концентраційних таборах, заслання й евакуація чималої кількости українців до Азії, винищення жидів за німецької окупації. Врешті, повоєнні роки принесли виселення решти німців, всіх кримських татарів, виміну населення між Україною й Польщею і зв'язаний з нею виїзд майже всіх поляків з Західньої України та сильний приплив росіян. У висліді цих процесів відсоток національних меншин (без росіян) в Українській РСР (в нових кордонах) впав з 16,5 до 6,3%, збільшився вдвічі відсоток росіян, а відсоток українців лише слабо піднісся.

Цей процес, хоч далеко слабше, продовжується й далі. Між 1959 і 1970 роками знизився відсоток українців з 76,8

до 74,9, нечисленних національних меншин з 6,3 до 5,7, а відсоток росіян зріс з 16,9 до 19,4. Це зростання російської людности видно найкраще з такого зіставлення: 1926 року припадало на 1 000 українців і росіян разом взятих 94 росіян, 1959 — 180, 1970 — 206.

Рівнобіжно з збільшенням участи росіян у населенні УРСР збільшується і мовна русифікація українців і національних меншин. 1926 року вважало російську мову за свою рідну 5,2% усіх неросіян, у тому числі — 4,5% українців; 1959 ці відсотки піднеслися до 7,7 і 6,5%; 1970 — вже 8,9% всієї неросійської людности вважало російську мову своєю рідною мовою, у тому числі 8,5% українців. Про поширення російської мови як рідної свідчить наявно той факт, що 1970 року на 4 750 000 осіб, які вважали рідною мовою не мову своєї національности для 4,3 млн (91,0%) була нею російська мова, лише для 0,4 млн (9,0%) мова найчисленнішого народу — українська. Російську мову прийняли за рідну майже всі греки (зрештою, вже від давніх часів), 80% жидів, більшість білорусів; українська мова як рідна поширена сильніше лише серед поляків і частини румунів. Про те, як сильно поширена серед малочисленних національних меншин російська мова (а не українська), свідчить вимовно факт, що на 2 710 000 осіб цих національних меншин лише 41% вважає рідною мовою мову своєї національности, 9% — українську, а аж 50% російську. Все це свідчить про незначну атрактивність українства в сучасних політичних умовах. Розподіл людности УРСР за рідною мовою за переписами 1959 і 1970 років видно з таблиці:

Рідна мова	1959		1970		приріст
	у 1000	у %	у 1000	у %	у %
українська	30 562	73,0	32 700	69,5	7,0
російська	10 172	24,4	13 300	31,6	30,6
молдавська і румунська	290	0,7	292	0,6	0,7
болгарська	178	0,42	167	0,36	— 6,6
угорська	161	0,38	160(?)	0,34(?)	?
білоруська	108	0,26	147	0,31	37,9
жидівська	142	0,34	102	0,22	— 28,2
польська	68	0,16	44	0,09	— 35,3

1926 року росіяни становили за мовою (4,5 млн) лише 11,9% всього населення, 1959 — майже 1/4, 1970 — майже 1/3. За останніх 11 літ зростання числа осіб з російською рідною мовою було в 4,3 рази швидше, ніж зростання числа осіб з українською рідною мовою.

Поширення російської мови видно також з даних про другу мову, яка справді не є рідною мовою, але якою частина населення вільно володіє. 1970 року назвало 13,5 млн меш-

канців УРСР як таку другу мову — російську, натомість лише 4,4 млн осіб вільно володіли українською мовою як другою (у тому числі 1,5 млн українців, які подали російську мову, як свою рідну, і тільки 2,9 млн неукраїнців). Зараз поширення обох головних мов в УРСР таке: українською мовою (як рідною і другою) володіє 37,1 млн осіб (79%), російською 26,8 млн (57%). Цікаві статистичні порівняння українців і росіян, якщо йдеться про їх національність, рідну мову і вільне володіння українською чи російською мовами (числа закруглені; всі в тисячах):

I. Українці:

а) Кількість українців:		
за національністю	35 280	
за рідною мовою	32 300	(91,4%)
тих, що володіли вільно українською мовою як другою	1 500	(4,3%)
тих, що не володіли українською мовою	1 480	(4,3%)
тих, які подали російську мову як рідну	3 000	(8,6%)
тих, які вільно володіли російською мовою як другою	12 600	(35,8%)
тих, які не володіли вільно російською мовою	19 700	(56%)
б) Кількість неукраїнців:		
які подали українську мову як рідну	400	
які володіли вільно українською мовою як другою	2 900	

II. Росіяни:

а) Кількість росіян:		
за національністю	9 130	
за рідною мовою	8 990	(98,5%)
тих, які вільно володіли російською мовою як другою	75	(0,8%)
тих, які не знали російської мови	65	(0,7%)
тих, які подали українську мову як рідну	130	(1,5%)
тих, які вільно володіли українською мовою як другою	2 370	(26,0%)
тих, які не володіли вільно українською мовою	6 630	(72,5%)
б) Кількість неросіян:		
які подали російську мову як рідну	4 300	
які володіли вільно російською мовою як другою	13 500	

Дискримінацію української мови видно найкраще з порівнянь: 4,3% українців не знало української мови навіть як другої, лише 0,7% росіян не знало російської мови; 44% українців володіло російською мовою (8,5% вважало її навіть рідною), ледве 27,5% росіян володіло українською мовою, хоча жили на Україні. Цей стан з українського погляду — постійно погіршується.

Якщо йдеться про нечисельні національні меншини, які ще зберегли свою мову, то 52% з них володіло вільно укра-

їнською мовою або вважало її своєю рідною, аж 74% — російською. Для прикладу можна згадати угорців, які живуть лише на Закарпатті, що на ньому росіяни становлять ледве 3,3% всього населення; попри це, лише 10% угорців володіло мовою своїх сусідів — українців, а 24% російською; причиною цього факту є не лише притягальна сила російської мови, але й факт, що в школах з угорською мовою навчання вчать російської, а не української мови.

ПРИЧИНИ ЗМІН НАЦІОНАЛЬНОГО СКЛАДУ ЛЮДНОСТИ УРСР

Виринає питання, які є причини цих некорисних для українців змін. На зміну національних відносин впливає ряд факторів, передусім різна висота природного приросту поодиноких груп, міґраційні процеси і асиміляція. Розгляньмо ці фактори.

Природний приріст поодиноких етнічних груп на Україні не є нам відомий. У містах, в яких живе більшість росіян, він, мабуть, такий самий, як і в селах (ми знаємо лише коефіцієнт народжень; він дещо більший серед сільської людности), в областях, в яких росіяни становлять найбільший відсоток, він не відбігає від пересічного для цілої УРСР. Натомість вікова і статева будова російської людности є корисніша від української: з причини іміґрації росіян на Україну і еміґрації українців з УРСР, серед росіян більший відсоток становлять люди у віці 20—45 років і менше старших людей, ніж серед українців, а тим самим більше даних на більшу народжуваність і меншу смертність. За переписом 1959 року відсоток одружених росіянок у віці 20—45 літ був вищий, ніж українок. Ці міркування доводять до висновку, що, мабуть, природний приріст росіян є дещо вищий, ніж українців, але якщо так, — він небагато відбігає від українського і не має поважнішого впливу на зміну національних відносин (у 1920-их роках був природний приріст українців вищий, ніж росіян).

Коментарі до першого повідомлення про число населення УРСР стверджують, що за 11 літ між переписами 1959 і 1970 року природний приріст населення УРСР становив 4,8 млн, або 11,5% у порівнянні до 1959 року. Якщо він був би такий самий у поодиноких народів УРСР (а так, правдоподібно, є), то 1970 року число українців мало би становити 37,0 млн, росіян — 8,1, інших народів — 2,9 млн. Тим часом, за переписом населення, українців було 35,3 млн, росіян 9,1 млн, інших — 2,7 млн. Це порівняння ще раз стверджує некорисну для українців еволюцію. Правдоподібно русифікація українців виявляється головне в поширенні серед них російської мови, натомість на зміну національних відносин впливають головне некорисні для нас міґраційні процеси. З порівняння природного приросту населення з дійсним бачимо, що в 1959—69 роках дійсний приріст був на 400 000 ви-

щий від природного, тобто іміґрація до УРСР з інших республік була на цих 400 000 осіб вищою від еміґрації з УРСР. Звичайно, ці іміґранти на Україну це були чужинці, головне росіяни. Але їх приплив був далеко вищий від 400 000.

Про що свідчить порівняння природного і дійсного приросту населення по поодиноких областях. Вся смуга Лісостепу і північна Україна (за винятком Києва і Харківщини) та Кіровоградська область виявляють незначний дійсний приріст населення в порівнянні з природним; не так низький — західні українські області. З усіх цих областей з меншим дійсним приростом від природного виеміґрували на протязі 11 літ сотні тисяч українців (у цих областях росіяни становлять дуже незначний відсоток населення). Скільки їх виеміґрувало до інших частин України, а скільки за її межі — не знаємо. Знову ж у промислових районах України: у Дніпропетровському, на Донбасі, Харківщині і в надморських областях (у них живе значна кількість росіян) збільшилося число росіян далеко сильніше від їхнього природного приросту. Все це є доказом, що ми маємо (так було й до 1914 року) на Україні рівночасно два процеси: еміґрацію українців з перенаселених, відносно слабо індустріялізованих, майже чисто українських областей за межі України, при рівночасній іміґрації росіян до промислових областей і до міст зі значним відсотком росіян.* Цей дуже небезпечний процес є стимульований більшовицькою владою. Він стосується не лише широких мас, але й фахівців, і то висококваліфікованих: українців посилають за кордони України, їх місце займають росіяни. Русифікаційну ролю виконують і неросіяни: українці, яких посилають до неросійських республік (наприклад, у трьох прибалтицьких республіках жило за переписом 1959 року 63 000 українців, у 1970 році — вже 106 000), можуть порозумітися з місцевим населенням лише російською мовою і виконують у деякій мірі русифікаційну ролю; цю саму ролю виконують

---

* Дуже цікаві дані про міґраційні процеси на Україні за 7 літ (1959—65) подає Є. А. Янковська в нарисі «Населення Української РСР та деякі регіональні особливості його природного і механічного руху» («Економічна географія» випуск 8, Київ 1970). За цих сім літ мало виїхати з УРСР 2,5 млн осіб, у тому числі бл. 0,5 млн в пляновому порядку оргнабору, організованого переселення і призначення випускників учбових закладів, а бл. 2 млн добровільно. У той же час іміґрація на Україну з інших республік перевищила на 20% еміґрацію з України, тобто на Україну приплинуло за сім літ бл. 3 млн чужинців, звичайно, майже самих росіян! Якщо ці числа вірні, то балянс змін за сім років був для України такий (у млн): природний приріст бл. 3,5, еміґрація — 2,5, іміґрація — 3. Як знаємо, за коментарями Статистичного управління іміґраційне сальдо для УРСР за одинадцять літ становило 0,4 млн, за Янковською за сім літ — 0,5 млн., тобто числа Янковської не є точні. Однак, вони ясно свідчать про анормальні міґраційні процеси на Україні: про масову, організовану більшовиками виміну населення, з метою русифікації України.

на Україні неросіяни, яких сюди наслано (наприклад, 1959 року жило в УРСР 20 000 лотишів, естонців і литовців); одні й другі рівночасно підпадають процесам денаціоналізації.

ГЕОГРАФІЧНЕ РОЗМІЩЕННЯ УКРАЇНЦІВ І РОСІЯН

Перейдімо до проблеми географічного розміщення поодиноких національностей, зокрема українців і росіян.

Ми не можемо тепер відповісти на питання про національний склад міської і сільської людности УРСР, бо ці дані ще не опубліковані. 1959 року цей склад був такий:

	Міське населення		Сільське населення	
	у 1000	у %	у 1000	у %
Все населення	19 147	100,0	22 722	100,0
у тому числі:				
українці	11 782	61,5	20 376	89,7
росіяни	5 726	29,9	1 365	6,0
жиди	810	4,2	30	0,1
поляки	163	0,9	200	0,9
румуни	69	0,4	274	1,2
білоруси	213	1,1	78	0,3
болгари	58	0,3	161	0,7
інші	326	1,7	238	1,1

Додаймо, що 1959 року жило в містах і селищах міського типу України 45,8% всього населення і 36,7% всіх українців (для росіян цей відсоток становив 81%). 1970 року міське населення становило 54,6%. Правдоподібно національний склад сільського населення є тепер подібний, як і в 1959 році (до сіл не припливли росіяни), натомість серед міської людности збільшився відсоток російської людности, зменшився української. У зв'язку з поступом урбанізації збільшується й урбанізація українців; можливо, до 45%.

Якщо ідеться про географічне розміщення народів УРСР, то на 25 областей (і місто Київ) малочисельні національності становлять більший відсоток лише в трьох областях: Закарпатській (у склад її входить невелика частина угорської етнічної території), Чернівецькій (у її склад входять — також невеликі частини румунами заселеної Буковини і колишнього румунського королівства) та в Одеській; в її склад входить південна Басарабія — Акерманщина з великими островами болгар, росіян, румунів і гагаузів).

Лише в одній Кримській області не українці, а росіяни становлять більшість населення (1970 року українці — 26,5%, росіяни — 67,3%; відсотки для 1959 року: 22,3 і 71,4); у дійсності, мабуть, українці становлять у Криму більший відсоток. В інших областях відсоток українців хитається в широких межах: він найнижчий у Донецькій області (53,1%), найвищий у Тернопільській (96,1%). Відсоток росіян найви-

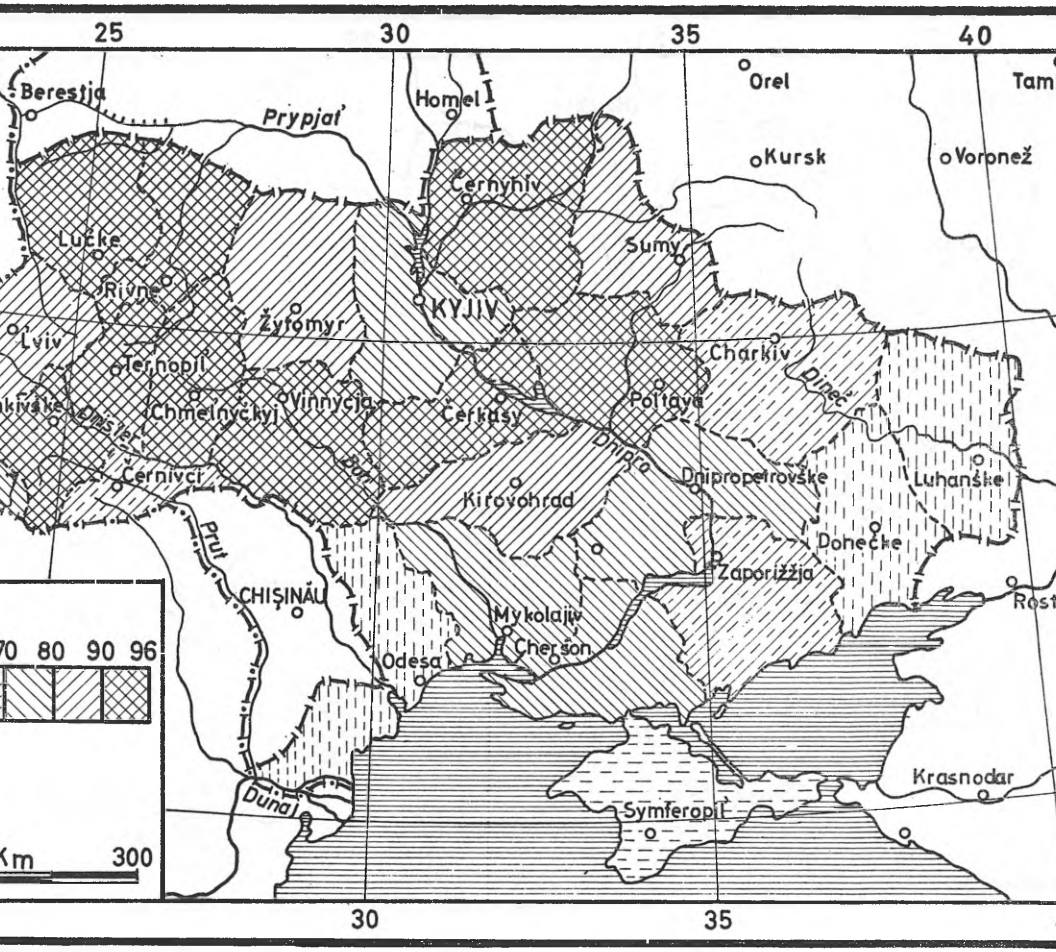

Українці у відсотках до всієї людности

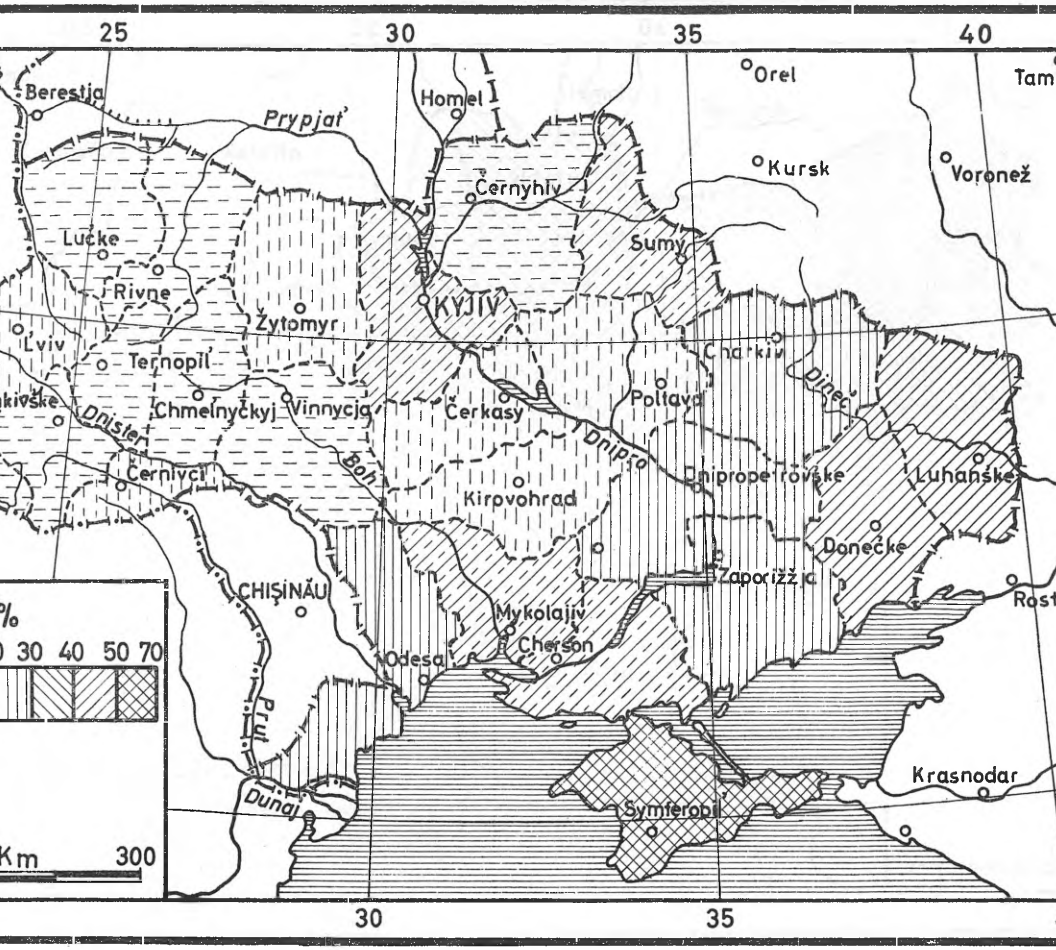

Росіяни у відсотках до всієї людности

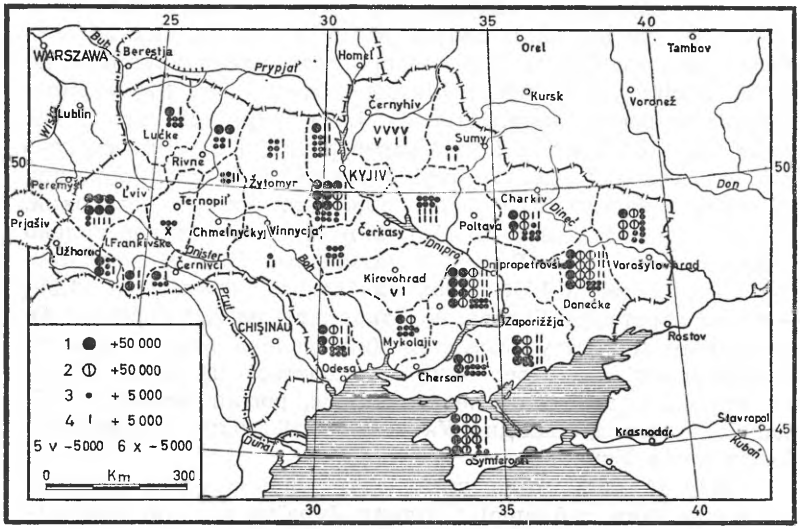

Приріст і зменшення українців і росіян за 1959—69 роки. 1-4 — приріст: 1 і 3 українців; 2 і 4 — росіян. 5-6 — зменшення: 5 — українців; 6 — росіян.

щий у Ворошиловоградській (Луганській) області (41,7%), найнижчий у Тернопільській (2,3%). Назагал географічне розміщення українців і росіян дає протилежну картину: чим більший відсоток становлять росіяни, тим менший українці, і навпаки. Ці відносини видно на двох картах.

Якщо ідеться про людський потенціял українців і росіян та еволюцію національних відносин, можемо поділити Україну на дві частини: більшу, яка обіймає всю західню, центральну і північно-східню частину з виразною українською перевагою, і меншу — південну і південно-східню (Донецький басейн, Дніпровський промисловий район, три надморські області на південному заході — Одеська, Миколаївська і Херсонська та Крим), в якій росіяни становлять високий відсоток, який (за винятком Криму) зростає.

У першій частині (географічно це Полісся, Лісостеп — без Харківщини, Кіровоградська область зі Степу і Карпати) українці становлять понад 80, а то й 90% (виняток становить місто Київ і Закарпатська та Чернівецька області — з відомих нам уже причин), росіяни нижче 10, а то й 5% усього населення. Вся ця територія, за винятком Києва і Львова, слабо індустріялізована, виявляє найбільший на Україні відсоток сільської людности і є перенаселена. Тому, як ми вже згадували, це терен еміґрації, в усіх областях дійсний приріст населення тут далеко менший від природного (в одній області — Вінницькій число мешканців між 1959 і 1971 роками залишилося без змін, у Чернігівській навіть знизилося).

Такі відносини панують на Правобережжі, населення якого (без Києва) збільшилося за 11 літ тільки на 2,1% (в абсолютних числах за той час приросло число українців на 74 000, росіян на 94 000), і Лівобережжя — без Харківщини (зростання всього населення на 1,8%, українців на 22 000, росіян на 118 000 осіб). І на Правобережжі і на Лівобережжі бачимо далеко більший приріст росіян, ніж українців, але він як в абсолютних, так й у відносних числах невисокий. Інакше — на Західній Україні. Її населення виявляє далеко більший приріст (на Волині і Західньому Поліссі воно зросло в порівнянні з 1959 роком на 11%, у Галичині на 14,1% — вплив зростання Львова, на Закарпатті на 9,2%); більшість природного приросту населення (він далеко вищий, ніж на Правобережжі і Лівобережжі) залишається на місці. Відсоток українців за 11 літ незначно зріс, росіян зменшився. З етнічного погляду Західня Україна є найбільше українською зі всіх країв України.

Кілька слів треба присвятити національним відносинам Києва (див. таблицю). Столиця України виявляє найбільший приріст з усіх більших міст України: її населення зросло на 47% порівняно з 1959. Приріст українців (58,2%) є вищий від приросту росіян (46%), і тому відсоток українців (також тому, що жидівське населення не збільшилося) піднісся з 60,0 до 64,8% (у 1926 — 42,1%). Який відсоток українців вживає тепер російську мову, не знаємо. 1959 року — 28,2%, і тому (також з причини мовної русифікації жидів) жило в Києві більше осіб, які подали як свою мову російську (594 000), ніж українську (484 000). Те, що в Києві живе (перепис 1970) понад один мільйон українців стоїть у диспропорції з частими вістками, що в столиці України майже не чути української мови. Може, так є лише в центрі, а інакше на периферіях?

Більш складні і різноманітні національні відносини та їх еволюція в Південно-Східній і Південній Україні. Донецький басейн був здавна найбільш зрусифікованим краєм України; 1926 року росіяни становили тут четверту частину населення (25,8%), українці — 65,0%. 1959 року відсоток росіян піднісся до 38%, українців зменшився до 56,3%; 1970 року відсотки обох народів становили 53,7 і 41,0%. Далеко поступила мовна русифікація українців. За переписом 1959 року російську мову вважало рідною 18% українців та більшість білорусів, греків й інших малочисельних народів. Таким чином 1959 року в Донбасі особи з російською рідною мовою становили вже більшість — 51,2%, з українською — 47,0%. У 1959—69 роках русифікація пішла далі: число росіян зросло до 586 000, або 28% у порівнянні з 1959 роком, українців лише на 318 000 (8,5%); звичайно, відогравали тут ролю і приплив росіян ззовні й процеси денаціоналізації українців. Про це свідчить і те, що приріст українців — нижчий, а приріст росіян кількакратно вищий від їхнього природного приросту. Варто звернути увагу на один цікавий факт. Приріст людно-

сти Донбасу, який від 1880 року був найвищий на Україні (за 1926—59 роки — 136%) тепер уповільнений: у 1939—70 роках всего 14% (по всій УРСР — 13%). В останніх роках дійсний приріст є навіть менший від природного. Причиною цього явища є зменшення значення вугільної промисловости. Попри це — русифікація Донбасу триває.

Найвищим є приріст населення в Дніпровському промисловому районі, з причин його сильної індустріялізації: за 1959—69 роки — 22,6%. Він значно перевищує природний приріст і є можливий завдяки значній імігрції, у великій мірі росіян. За час між 1959—70 роками кількість росіян збільшилася з 845 000 до 1 211 000, тобто на 43% (українців на 17,9%), — найбільший приріст зі всіх країв і областей УРСР (після Криму). Відсоток росіян зріс у Дніпровському районі з 20,3 у 1959 році до 23,7% у 1970.

Подібний процес бачимо також у південно-західньому Степу, населення якого зросло за 1959—69 роки на 17,9%, також завдяки процесові індустріялізації (догідне надморське положення). І тут збільшився відсоток росіян за 11 літ на 25,5% (українців на 15,3%); зокрема він був великий в Одеській області (з 21,6 на 24,2%), хоча не так коштом українців (їх відсоток зменшився з 55,7 на 55,0%), як національних меншин, головне жидів.

Процес русифікації далі поширюється на Харківщині, на якій відсоток росіян є після Донбасу найбільший в УРСР. Він зріс з 20,4% у 1926 році до 26,4% у 1959 і 29,4% у 1970. Тому що приріст усього населення є високий (за 1959—1969 — 12,2%), зростання числа росіян є, мабуть, спричинене у деякій мірі русифікацією українців. Про це свідчить також факт, що 1959 року аж 11% українців вважало російську мову своєю рідною.

Краєм, який виявляє найбільший приріст як усього населення, так і зокрема українців є Крим. Населення Криму, попри виселення татар, бурхливо зростає: з 710 000 у 1926 році до 1 202 000 у 1959 і 1 813 000 у 1970; цей приріст є вдвічі вищий від природного, тобто за 1959—69 роки прибуло у Крим понад 300 000 іміґрантів. Крим це — єдина область України, де значно росте також сільське населення: 1926 року — 330 000, 1959 — 427 000, 1970 — 668 000. Серед іміґрантів, які поселюються в сільських місцевинах, переважають українці. У світлі переписів українці становлять такі відсотки: 1926 — 10,8%, 1959 — 22,3%, 1970 — 26,5%; відсотки росіян: 42,2%, 71,4%, 67,3%. За переписом 1959, 47% українців заявило, що вважають російську мову своєю рідною (у містах — 57%, у селах — 34%). Чи ці числа є вірні? Можна припускати, що число українців є в дійсності вище, бо у Крим еміґрували і еміґрують головне українці, а не росіяни (це видно, наприклад, з даних перепису населення 1926 року про місце народження мешканців Криму).

Як знаємо, питома вага неукраїнського і неросійського населення в УРСР постійно зменшується: з 16,5% у 1926 році до 6,3% у 1959 і 5,7% у 1970. Їх абсолютне число в 1970 році майже таке саме, як і в 1959 (2 716 000 і 2 620 000). Ми згадували вже, що значно менше було число осіб, які подали свою рідну мову як неукраїнську і неросійську: 1959 року 1 135 000 осіб (2,6%), 1970 — 1 120 000 (2,4%); більшість малочисельних національних меншин зазнала мовної русифікації, рідше українізації.

На зміну стану посідання малочисельних національних меншин впливає низка факторів: їх кількість, ступінь розпорошеності, споріднення їх мови з російською чи українською (слов'янські народи легше приймають українську чи російську мови), приплив нових поселенців даної етнічної групи (наприклад, білорусів) тощо. Тому доля поодиноких малочисельних меншин на Україні різна.

Найбільших втрат (крім німців і татар) зазнали дві колись численні національні меншини — жиди (1926 — 6,5% усього населення України) і поляки (5,0%). У 1959—69 роках їх кількість зменшилася і в абсолютних числах.

Кількість жидів знизилася з 840 000 у 1959 році (2,0%) до 777 000 (1,6%) у 1970. Як у 1959 році, так і в 1970 вони становлять (див. таблицю) найбільший відсоток у Чернівецькій (на Буковині), Одеській і Харківській областях та в Києві, тобто у великих містах: Київ, Харків, Одеса, Чернівці. У них живе 59% усіх жидів в УРСР, у селах — 4%. Про їх мовну асиміляцію була вже згадка: жидівську мову як рідну подали ледве 102 000 осіб. Відсоток жидів знизився приблизно рівномірно в усіх областях. Розпорошення жидів, антижидівська політика більшовиків, зокрема недостатнє забезпечення їх релігійних потреб і релігійний індиферентизм, полегшують асиміляцію.

Ще більші втрати понесли поляки, кількість яких зменшилася з 363 000 в 1959 році (0,9%) до 295 000 (0,6%) у 1970, а число осіб, які вважали польську мову за рідну, з 68 000 до 44 000. Ледве 19% поляків вважали польську мову за рідну, інші вважають нею українську (1959 року — 68%) або (головне по містах) російську. Більший відсоток становлять поляки лише в Житомирській (5,0% усього населення) і Хмельницькій (3,3%) областях (в них жила половина всіх поляків). Кількість і відсоток поляків зменшується в усіх областях. Асиміляції поляків сприяє факт, що це в більшості «латинники» — римо-католики, які завжди вживали українську мову.

Натомість постійно росте в УРСР число білорусів: 85 000 (0,2%) у 1926 році, 295 000 (0,7%) у 1959 і 363 000 (0,8%) у 1970. Білоруси це — напливовий елемент, які, як і росіяни, іміґрують до промислових областей і великих міст України. 1959 року 73% білорусів жило в містах. З причини розпорошення вони дізнають повної денаціоналізації і біло-

Край	Рік	вся людність у тис.	українці		росіяни		жиди		інші	
			у тис.	у %	у тис.	у %	у тис.	у %	у тис.	у %
Зах. Волинь	1959	1817	1704	94,0	76	4,2	6	0,3	30	1,5
	1970	2022	1904	94,3	85	4,2	4	0,2	26	1,3
Галичина	1959	4288	3890	90,6	246	5,8	35	0,8	128	2,8
	1970	4831	4428	91,7	273	5,6	32	0,7	98	2,0
Чернівецька обл.	1959	774	518	66,9	51	6,6	42	5,4	163[1])	21,1
	1970	845	581	68,8	53	6,3	37	4,4	174[2])	20,5
Закарпаття	1959	920	687	74,6	30	3,2	12	1,3	191[3])	20,8
	1970	1057	808	76,5	35	3,3	11	1,0	203[4])	19,2
Правобережжя	1959	9795	8863	90,6	494	5,0	147	1,5	285[5])	2,9
	1970	10001	9037	90,3	588	5,9	127	1,3	249[6])	2,5
Київ	1959	1110	668	60,2	256	23,0	154	13,8	32	3,0
	1970	1632	1057	64,8	374	22,9	152	9,3	49	3,0
Лівобережжя	1959	4686	4310	91,9	311	6,7	31	0,7	34	0,7
	1970	4771	4332	90,9	373	7,8	26	0,5	40	0,8
Харківська обл.	1959	2519	1733	68,8	665	26,4	84	3,3	37	1,5
	1970	2826	1869	66,1	829	29,4	76	2,7	52	1,8
Зах. Степ	1959	3872	2624	67,9	708	18,2	151	3,9	389[7])	10,0
	1970	4567	3027	66,3	950	20,7	144	3,2	446[8])	9,8
Дніпровський пром. район	1959	4169	3102	74,3	845	20,3	94	2,3	128[9])	3,1
	1970	5118	3657	71,4	1211	23,7	89	1,7	161[10])	3,2
Донецький басейн	1959	6714	3785	56,3	2551	38,0	57	0,9	321[11])	4,8
	1970	7643	4103	53,7	3135	41,0	53	0,7	352[12])	4,6
Крим	1959	1201	268	22,3	858	71,4	26	2,2	49[13])	4,8
	1970	1813	481	26,5	1220	67,3	26	1,4	86[14])	4,8

[1]) У тому числі 152 (19,6%) румунів. [2]) У тому ч. 163 (19,3%) румунів. [3]) У тому ч. 146 (15,9%) угорців. [4]) У тому ч. 152 (14,4%) угорців. [5]) У тому ч. 204 (2,2%) поляків. [6]) У тому ч. 160 (1,6%) поляків. [7]) У тому ч. 153 (3,9%) румунів, 160 (4,1%) болгар, 30 (0,8%) білорусів. [8]) У тому ч. 165 (3,4%) румунів, 175 (3,8%) болгар, 40 (0,9%) білорусів. [9]) У тому ч. 45 (1,1%) білорусів. [10]) У тому ч. 60 (1,2%) білорусів. [11]) У тому ч. 96 (1,4%) греків, 91 (1,3%) білорусів. [12]) У тому ч. 94 (1,2%) греків, 114 (1,8%) білорусів. [13]) У тому ч. 22 (1,8%) білорусів. [14]) У тому ч. 40 (2,2%) білорусів.

руської мови вживало (1970) тільки 38%. У 1959 році — 54% білорусів подало як рідну мову — російську, 9% — українську.

Найчисленнішою національною меншиною за мовою є румуни (і молдавани). Їх кількість за національністю — 378 000 (0,8%), за мовою — 292 000 (0,64%); 78% румунів подало румунську мову як свою рідну, інші — українську і російську. Румуни живуть головне в Чернівецькій (163 000; переважно на своїй етнічній території), Одеській (136 000, переважно великими островами на Акерманщині) і Закарпатській (23 000) областях. Разом у цих трьох областях живе 85% румунів; інші розпорошені, головне в Донбасі і в західньому Степу.

Болгари (234 000 за національністю і 167 000 за мовою) живуть переважно великими островами на Акерманщині (Одеська область) та Мелітопільщині (Запорізька область) і тому зберегли здебільша свою мову як рідну (1970 — 71,7%, 1959 ще 80,8%).

Угорці (158 000) мешкають майже лише на Закарпатті (152 000, або 96% усіх), на суцільній етнічній території, тому не підлягають денаціоналізації (97,8% подало угорську мову як рідну). Їх відсоток дещо зменшився на Закарпатті (1959 — 15,9%, 1970 — 14,4%), бо природний приріст угорців є нижчий, ніж українців. Варто згадати, що угорці це — єдина меншина, яка повнотою забезпечена школами, пресою і книжками угорською мовою.

Греки — 107 000 за національністю і ледви 7 000 за мовою (інші прийняли російську мову, 3% українську), живуть далі переважно великими островами на Маріюпільщині (Донецька область; в інших областях лише 16%), і це (але, мабуть, й інші причини) боронить їх перед денаціоналізацією.

З приводу бенґальської трагедії

Анатоль Камінський

Мільйони втікачів, сотні тисяч розстріляних і помордованих, тисячі жертв малярії, холери й голоду та незміренні гори людського горя, злиднів і терпінь, які спостигли бенґальців під час і в наслідок їх невдалого повстання, — заслуговують вже самі собою на серйозне обговорення у світовій пресі. Це вона й робить, концентруючися в основному на з'ясуванні цієї величезної людської драми, з усіма вимірами жорстокостей і страхіть трагедії. Ніхто, очевидно, не заперечує тих соціяльних зрушень, які сталися в наслідок цих подій, ані їхніх чисто політичних наслідків.

С. Л. Солцберґер у щоденнику «Нью-Йорк Таймс» (16. 6. 71) зауважив слушно, що «хоч бенґальці й могли програти свій перший бій, все таки вони могли також і започатковувати новий розподіл Індійського підконтиненту, розвиток якого може принести в майбутньому такі історичні наслідки, що їх ще важче буде передбачити, як ті, що виникли після першого розподілу в 1947 році». За словами того ж американського коментатора, «серце світу спаралізоване майже докраю безліччю смертей, які впали на Бенґалію». У цьому, мовляв, треба також шукати якоюсь мірою і наголошення саме цих сторінок людської трагедії, а не соціяльно-політичних її аспектів, хоч, на нашу думку, грає тут ролю передусім звичайний політичний опортунізм, який не любить засуджувати того, хто вийшов переможцем і хто міг би бути потрібний у світовій грі силової політики.

Тим не менше майбутній уклад відносин між Західнім і Східнім Пакістаном та Індією є центральним політичним питанням у тій частині світу, і від його дальшого розвитку залежатиме також ширша констеляція великодержавних сил в Азії. Боротьба бенґальців за свою самобутність і незалежність, очевидно, ще зовсім не закінчена і, як це зауважив Солцберґер у згаданому коментарі, майбутній процес їхнього відродження може захопити у свій фарватер також і бенґальців Індії. Кілька мільйонів жертв якогось народу не позбавляють його національно-політичної діє- і боєздатности, коли ці жертви були наслідком боротьби, а не пасивного ставлення, як це, наприклад, було під час голоду на Україні 1933 року. Кров, проллята в активній боротьбі, має за всяких умов більш потенційну вагу для майбутніх поколінь, ніж жертви «мирного порядку», якими, зрештою, теж не можна вбити духа опору в народі.

Для нас, що стоїмо на окраїнах світової силової політики, важливий і цікавий передусім сам розгляд політично-

стратегічних і оперативно-технічних аспектів бенґальської трагедії, як одного з прикладів сучасної визвольної боротьби. Так чи інакше ішлося тут не про що інше, як про ствердження самобутности і незалежности народу, який, бажаючи стати державною нацією, пішов на боротьбу і програв її у своєму першому зударі.

Що ж може бути більш цікаве і гідне уваги, як не розгляд генези, причин й умов програшу цього визвольного руху, незалежно від специфічности обставин і самого політичного профілю заанґажованих у ньому сил? Потрібна тут хоч найскромніша аналіза й оцінка подій і явищ.

У цьому пляні в першу чергу треба підкреслити, що визвольна боротьба бенґальців відбувалася в основному на правно-політичній, конституційно-парляментарній базі, з вимогою здійснення принципу самовизначення народу. У цьому відношенні, хоч у своєму концепційному спрямуванні ця боротьба була революційна, практично-оперативно вона залишалася мирною, «клясично-еволюційною» й однобічно леґалістичною. Однією з слабих сторінок такого концептування політичної боротьби була майже виключна ставка на правно-конституційну розв'язку конфлікту з Західнім Пакістаном, тобто бракувало виразної альтернативної розв'язки у формі самооборонної збройної боротьби. Ця концепційна слабість відбилася також негативно на самій правно-конституційній формі визвольної боротьби, бо не створила для неї відповідної силової бази, яка у кризовий момент могла б переставитися відповідно на збройне повстання.

Якоюсь мірою цей стан (у довільному порівнянні) перегукується з ситуацією на Україні 1917 року, в період між I і III Універсалами, коли в наслідок концентрації головної уваги на правно-конституційному оформленні будованої української держави занедбано у великій мірі формування армії як силової бази цього процесу.

Справа бо в тому, що силова база є вирішальною за всяких умов боротьби, а у випадку застосовування еволюційних форм вона є така ж конечна, як і при революційному повстанні чи збройному зударі, незалежно від того, що ця сила може мати різні форми у різних обставинах.

Саме на прикладі бенґальців бачимо всю помилковість однобічного політичного плянування, яке не включає одночасно інших концепційних альтернатив. Відсутність таких послаблює вже згори вигляди на перемогу навіть найбільш масового народного руху, особливо ж у тому випадку, коли він зударіться з противником, який матеріяльно і мілітарно сильніший, і головне — рішений утримати всіма засобами існуючий статус кво. Треба ж бо пригадати, що виграш кожної революції залежить не тільки від власного революційного потенціялу, але й від слабости ворога, а передусім від розкладу його політичної сили, армії і поліції.

Концепційна слабість бенґальців з їхньою майже виключною настановою на мирно-конституційну леґалістичну

розв'язку була причиною занедбання і цілого ряду стратегічно-оперативних і технічно-організаційних питань.

Вона привела передусім до повного занедбання оперативно-військового плянування. Цілковито підвела організація розвідчої служби і засобів безпеки. Так, наприклад, бенґальський провід не знав нічого про фактичні пляни й наміри Західнього Пакістану, і цей, як відомо, пішов наступом на Бенґалію саме в ту мить, коли утвердження її самостійности мало завершитися опрацюванням остаточних леґальних актів. При цьому вражає особливо той факт, що й без якихось спеціяльних розвідувальних зусиль було назагал відоме, що Західній Пакістан намагався перешкодити цьому і тому ж постійно відкладав реченець скликання парляменту, який, очевидно, вирішив би справу на користь бенґальців. Отже, звичайна реальна аналіза й оцінка ситуації наказувала зважати на опір з боку Західнього Пакістану, поминаючи вже факт широкої підготови для здушення визвольних змагань Бенґалії, що його пакістанський уряд готував від довшого часу. На такий наступ й удар бенґальці були цілком не приготовані, і виглядає, що вони практично нічого не знали про розміри й характер підготови західніх пакістанців. А якщо й знали дещо, то не зробили нічого, щоб протиставитися репресивній акції і перейти при потребі до збройної боротьби. Не було в бенґальців генерального штабу для оперативних завдань, не була оголошена ними мобілізація власних військових, політично-пропаґандивних і матеріяльних сил і засобів, не започатковано й відповідних заходів на міжнародній арені. Не кажучи вже про те, що не зробили бенґальці нічого для відповідної запобіжної протиакції в самому Західньому Пакістані, хоч би у вигляді мінімальних диверсійних і саботажних операцій.

У зв'язку з цим варто згадати, що саме відповідний удар, організація таких чи інших диверсійних акцій у центрі противника дуже важливі не тільки з оперативного, але передусім з політично-психологічного огляду. Занедбання таких протизаходів є прикрою слабістю революційного плянування. До речі, така слабість була й у нас під час визвольних змагань 1917—19 років, коли в ході боротьби з більшовиками українці навіть і не пробували створити «внутрішній фронт» у Петрограді чи в Москві. Так само у збройній боротьбі під час другої світової війни не було жодних заходів чи й спроб для хоч би мінімальних диверсійних операцій у Москві і на корінних російських землях взагалі, які мали б були бути здійснені паралельно з акціями УПА на українських землях.

Не була достатня в бенґальців також організація засобів безпеки, охорони і контррозвідки. Одним ударом західні пакістанці здолали схопити й посадити в тюрму чи й ліквідувати весь провід бенґальського визвольного руху. Це означало повне обезголовлення бенґальської боротьби не тільки в політичному, але й у воєнному відношенні.

Партизанська боротьба, до якої перейшов бенґальський визвольний рух, відбувалася практично без будь-якої психологічної й організаційно-матеріяльної підготови, а передусім без справжнього політичного проводу. Ця легковажність, з якою поставилися бенґальські провідники до власної безпеки, була такою ж невиправданою, як і невстановлення альтернативного політичного проводу на випадок невдачі леґалістичної боротьби. Відсутність розподілу ролей і створення провідних резерв була тут, до речі, тільки «логічним», але не менш катастрофальним наслідком недостачі політичних концепційних альтернатив. У всьому переважала легковажна аматорщина, включно з типовою у таких випадках недооцінкою сил противника.

Хто винуватий у цьому всьому? Ясна річ, передусім самі бенґальці, які не випрацювали альтернативних концепційних планів і не провели відповідної підготови до збройної боротьби. До своєї диспозиції вони мали дослівно весь бенґальський народ, який був готовий і на боротьбу і на жертви. Відсутність центрального, до подробиць продуманого і випрацьованого стратегічного пляну не дала їм можливости ці народні маси мобілізувати, дати їм напрям і мету і повести до організованої боротьби.

Очевидно, все це ще не означає, що при наявності відповідного плянування Бенґалія обов'язково була б уже тепер досягла своєї мети. Це залежало б також від сили й оперативности західніх пакістанців. Але враховуючи навіть максимальну потужність Західнього Пакістану, є майже певне, що при належному плянуванні визвольного руху бенґальці були б щонайменше ще сьогодні в стадії боротьби, і західні пакістанці не змогли б провести такої масової різні і дезінтеґрації бенґальського суспільства, як це змогли вони зробити при відсутності бенґальського плянування і політичного проводу.

Декларація Закордонного представництва УГВР

З ПРИВОДУ ПРОГОЛОШЕННЯ ВИСЛІДІВ ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ СРСР

1. Проголошені останнім часом висліди перепису населення Радянського Союзу, здійсненого в 1970 році, розкривають критичну для української нації загрозу далекосяжної зміни етнічного складу населення УРСР. За 11 років, тобто від перепису 1959 року до 1970, число росіян на Україні зросло з 7 млн до 9,1 млн. Сьогодні росіяни творять 19,4% населення України проти 16,9% у 1959 році і 9,2% у 1926. За той самий час відсоток українців серед населення УРСР постійно падає: 80% у 1926 році, 76,8% у 1959, 74,9% у 1970. Таким чином в УРСР на кожних 1 000 українців було в 1926 році 106 росіян, у 1959 — 220, а в 1970 — 258.

2. Постійне збільшення числа росіян на Україні — це у вирішальній мірі результат планового поселення на українських землях росіян і русифікованих елементів інших народів. Москва спрямовує на Україну неукраїнців у якості робітників на новобудови або для праці в партійному і державному апаратах. Поселювані на Україні чужинецькі бюрократи є, разом із зрусифікованими українцями, виразниками не тільки національно-політичного поневолення України, але й виконують ролю експлуататорської номенклятурної еліти, що користується окремими матеріяльними привілеями панівної в СРСР касти.

3. Колонізація України російськими і зрусифікованими елементами інших народів СРСР скерована передусім в особливо важливі для розвитку модерної нації промислові області України. До таких областей, в яких від часу попереднього перепису населення особливо зросла кількість росіян, належать Ворошиловградська, в якій росіяни творять тепер 41,7% населення, Донецька — 40,6%, Харківська — 29,4%, Запорізька — 29,0%, Дніпропетровська — 20,9%. Метою цієї колонізаційної політики може бути тільки намагання далі перетворювати ті області в мішані українсько-російські території, а згодом відтяти їх від українського материка. Сильно зросло число росіян і в Одеській області, де вони творять 24,2% населення.

4. У той самий час, коли Україну колонізують чужинці, керівники імперії організують вивози українців поза межі УРСР або зумисне створюють умови для того, щоб українці мусіли шукати праці в інших республіках СРСР. Таким

чином Україна втрачає частину своїх селян, головне з західніх областей, зі смуги Лісостепу, а також і частину робітників, студентів і професійної інтеліґенції. Опинившися поза рідними землями, українські переселенці не користуються будь-якими правами національної меншости і тому не мають можливости тривало зберігати рідну мову, культуру, зв'язок з батьківщиною. Коли їх переселюють в інші неросійські республіки, вони часто, хоч проти власної волі, стають інструментом русифікації місцевих народів, тоді як інші неросіяни, поселені на Україні, здебільша виконують подібну ролю тут. Процес русифікації українців зокрема сильний на теренах Російської СФРР, у суміжних з УРСР Курській, Воронізькій і Білгородській областях та в Краснодарському і Ставропільському краях, у Казахстані і в південно-західньому Сибіру. Результат цієї русифікаційної політики такий, що коли, за переписом населення 1926 року, в РСФРР зареєстровано було 6 871 000 українців, то в 1970 — лише 3 346 000. Навіть якщо офіційні дані перепису частинно зумисне препаровані, вони не змінюють виразної тенденції політики Москви у відношенні до українського народу.

5. Останній і попередній переписи населення СРСР розкривають явища, що є дуже грізні для біологічної і духової субстанції української нації. Якщо колонізація українських земель росіянами і русифікованими поселенцями неросійських народів СРСР буде тривати в теперішніх розмірах упродовж найближчих десятиліть, а українська самооборона проти неї і проти вивозів та виїздів українців поза межі УРСР не буде достатня, територія історичного поселення українського народу, яка за час радянської влади серйозно змаліла, буде далі меншати.

6. Перепис населення СРСР у 1970 році вказав також на елементи кризи української національної ідентичности. У період між двома останніми переписами число українців в УРСР, які вважають, що їхня рідна мова є не українська, а російська, зросло з двох до майже трьох мільйонів. У цілому Радянському Союзі таких українців є бл. 5,9 млн. Цей грізний процес асиміляції є результатом слабости тієї частини українського народу, яка втратила національні первні, але рівночасно він є одним з продуктів національної політики КПРС. Її показники є м. ін. такі:

а) Посилюється курс русифікації різних галузей життя українського народу, включно з університетами (незначні винятки у Львові і в Києві) та іншими вищими і спеціяльними середніми школами. У середніх школах з українською мовою навчання вводяться російські кляси для дітей місцевих партійних і військових бюрократів. Українська мова на ділі вигнана з публічного вжитку або калічиться до невпізнання, перетворюючися на чудернацький українсько-російський суржик.

б) Українському народові накидаються теорії т. зв. злиття чи зближення або консолідації націй Радянського Союзу,

які, на ділі, приводять до заперечення національної, культурної та історичної відрубности українців та включення їх, разом з іншими неросійськими народами, в один т. зв. радянський народ, що насправді має бути російським народом.

7. Політику насильної зміни складу населення України і русифікацію українського народу, що їх ведуть російські імперіялісти, треба розцінювати як плянове політичне народовбивство. Українці, що їх чи то шляхом оргнаборів на працю, чи під іншими видами змушують покидати Україну, повинні боротися за право жити і працювати на землі своїх батьків. Це невід'ємне право кожного народу. Це право хотіли загарбати українському народові засобами вивозів і поселення на Україні чужинців два найбільші тирани двадцятого століття — Сталін і Гітлер.

8. Український народ ставився і ставиться приязно до меншостей, що живуть на Україні, доказом чого є м. ін. те, що ще в 1917 році Українська Центральна Рада забезпечила за російською, єврейською, польською й іншими меншостями рівні громадянські права і окремі національні привілеї. Тому від національних меншостей український народ має право вимагати не ворожости, а співпраці в боротьбі за його національні, політичні і соціяльні права та засудження дій російського імперіялізму.

9. Політика Москви у відношенні до України, показником якої є висліди перепису населення, вимагає посиленої самооборони українського народу не тільки проти вивозів і виїздів українців та поселювання чужинців, але й боротьби за інші природні права народу. Зокрема український народ має право вимагати, щоб усі школи в УРСР, за винятком шкіл для національних меншостей, вели навчання українською мовою, щоб українська мова вживалася публічно в різних галузях життя. Поза межами УРСР українці повинні користати з прав національних меншостей. У боротьбі за своє існування українці повинні плекати духа національної солідарности і взаємодопомоги, почуття історичної і духової спільноти. Члена кожної нації зобов'язує льояльність у першу чергу у відношенні до брата по крові, традиції, мові, культурі й історії.

10. Українська еміґрація не може стояти осторонь свого народу за збереження його національної ідентичности і території. Особливе слово тут за українськими вченими і науковими установами, які можуть винести на міжнародні форуми питання оборони біологічної субстанції української нації та території її історичного поселення. Еміґрація зобов'язана прагнути до того, щоб різні кола чужого світу засудили намагання російських імперіялістів продовжувати сталінські і гітлерівські експерименти над українським і іншими поневоленими народами.

Червень 1971

Закордонне Представництво УГВР

Український комуністичний маніфест[1]

Іван Лисяк-Рудницький

«До хвилі. Що діється на Україні і з Україною» — книга з небуденною історією. Первісне її видання появилося на початку 1919 року в Саратові. Автори, Сергій Мазлах і Василь Шахрай, були українські комуністи, що під час німецької окупації мусіли покинути батьківщину й тимчасово перебували в радянській Росії. Це перше видання недоступне від десятиліть. Примірники, що збереглися в Радянському Союзі, заховані від людського ока в спецфондах бібліотек. Здається, що ні один примірник видання 1919 року не опинився в жадній бібліотеці на Заході. Існування цього важливого твору було відоме західнім дослідникам із згадок та полеміки у радянській літературі 1920-их років, але їм ніяк не доводилося дістати текст до своїх рук. Щойно недавно пощастило видавництву «Пролог» у Нью-Йорку відшукати один примірник, що походив, мабуть, з якоїсь приватної збірки. Нове, здійснене «Прологом», друге українське видання появилося в 1967 році.[2] Врешті, 1970 року видавництво Мічіґанського університету випустило англійський переклад, зроблений проф. Петром Й. Потічним.[3] Таким чином голос Мазлаха й Шахрая з півстолітнім запізненням таки дійшов до світової наукової громадськости. Обох авторів у той час уже давним-давно не було серед живих. Шахрай загинув ще в 1919 році, убитий російськими білоґвардійцями на Кубанщині, де він працював у протиденікінському підпіллі.* Мазлах зникнув у сталінських чистках 1930-их рр.

Внутрішні докази та приступні зовнішні інформації вказують на те, що «До хвилі» вийшло головне з-під пера Василя Шахрая. З обох співавторів він стояв куди вище в комуністичній ієрархії. Він був членом першого радянського уряду на Україні взимку 1917—18 року як народний комісар військових справ. Він входив також до складу радянської делеґації на Берестейську мирову конференцію. Крім цього, він встиг себе виявити як талановитий публіцист. «До хвилі»

---

[1] Стаття була написана англійською мовою для журнала Canadian Slavic Studies; український варіянт друкується за згодою його редакції.

[2] Цитати подаються далі за цим виданням.

[3] Serhii Mazlakh and Vasyl' Shakhrai, *On the Current Situation in the Ukraine* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1970).

* За іншими даними, В. Шахрай був убитий самими ж більшовиками в Таганрозі. — Ред.

включає обширні виписки з ранішої брошури Шахрая «Революція на Україні» (Саратов, 1918), виданої під псевдонімом «В. Скоровстанський». (Цей псевдонім — явна пародія на прізвище гетьмана Павла Скоропадського, консервативного правителя України в 1918 році). Між цими двома творами існує повна тяглість думки.

Мазлах, журналіст жидівського роду, був чинний у комуністичній організації в Полтаві. Там він зблизився з Шахраєм, що теж походив з тієї околиці. Згодом, у 1920-их роках, Мазлах працював на середніх щаблях адміністрації Української РСР, але ніколи не уславився нічим особливим, ані своєю публічною діяльністю, ані писаннями. Отже, «До хвилі» можна в основному розглядати як твір Василя Шахрая; під цю пору неможливо встановити, який внесок у написання книги зробив Сергій Мазлах.

Книжка «До хвилі» постала впродовж дуже короткого часу: за яких чотири тижні, від 15 грудня 1918 до 14 січня 1919. Беручи до уваги поквапність, що з нею написано книгу, годі дивуватися, що вона нагадує скорше журналістичний памфлет, ніж науковий трактат. Але публіцистична форма не применшує ваги твору, що в ньому автори виявили помітну інтелектуальну енергію, полемічний хист і тонкий дотеп. Їхня ерудиція охоплювала класиків марксизму (у тому числі й писання Леніна) та широкий спектр творів українського, російського й західньоевропейського красного письменства. З погляду читача нашого часу слабою сторінкою книги є часті посилання на призабуті фракційні розходження в Комуністичній партії (більшовиків) України доби революції. Але навіть читач, якому бракує докладного знання про суперечки між «київською» й «катеринославською» течіями в КП(б)У, не матиме труднощів у тому, щоб слідкувати за ходом думки авторів.

Уже сам заголовок книги «До хвилі» засвідчує, що вона віддзеркалює певну специфічну історичну констеляцію. Закінчення світової війни глибоко вплинуло на становище України. Евакуація німецьких та австро-угорських окупаційних військ і падіння гетьманського режиму, що спирався на німецьку допомогу, започаткували на Україні одчайдушну боротьбу за владу. Головними суперниками були націоналістично-демократична Директорія, «біла» Добровольча армія, що за її спиною стояли держави переможної Антанти, і більшовики. Взимку 1918—19 боротьба щойно вступала в свою вирішальну фазу. Але Мазлах і Шахрай ясно усвідомлювали, що вислід цього змагання матиме колосальне значення для майбутности українського народу, а також Росії й Европи. Цим пояснюється патос і нагальність, якими надихана їхня книга. Для дослідників доби революції й громадянської війни «До хвилі» являє собою високоцінне свідчення двох проникливих і проречистих сучасників-самовидців. Але вартість цього твору більша, ніж тільки історичного документу.

Його треба розглядати як капітальний внесок у розвиток новітньої української політичної думки.

Мазлах і Шахрай поділяли теоретичні засновки революційного марксизму. Велику війну, яка щойно скінчилася в Європі, вони оцінювали як «імперіялістичну», в особливому марксистському значенні слова; вони бачили світ поділеним між силами монополістичного капіталізму та повсталого пролетаріяту; вони вірили, що соціялістична революція, яка здобула ще не закріплену перемогу в Росії, незабаром перекинеться до Середньої Европи. Оригінальність мислення авторів полягає не так у цих радше банальних загальних ідеях, як в їх пристосуванні до специфічних українських обставин. Мазлах і Шахрай були переконані в тому, що на Україні революція була рівночасно соціяльною й національною, що соціяльне й національне визволення невіддільні та що соціялістичний лад на їхній батьківщині зможе забезпечити тільки цілком незалежна українська радянська республіка.

«До хвилі» призначалася для комуністичної публіки, що їй Мазлах і Шахрай, говорячи з позиції льояльних партійних товаришів, намагалися витлумачити сенс українського революційного досвіду. Переглянувши розвиток подій за роки 1917 і 1918, вони зробили висновок, що «головною тенденцією українського національно-революційного визвольного руху є конституювання українським народом себе, незалежно від старих кордонів, яко націю, яко незалежний, самостійний державно-політичний організм» (стор. 105). Цим шляхом першою пішла Центральна Рада, але згодом ступив на нього, хоч неохоче, український радянський табір. Але існувала небезпека, що може не вдасться досягти самостійної української державности в той час. «Українське національне питання, коли не буде вирішене зараз, у революційну добу, коли воно буде передане в наслідство історії, як іржа буде точити соціяльно-економічний і культурно-політичний розвиток і України й сусідніх держав» (стор. 249).

Треба пам'ятати, що автори «До хвилі» не були ворогами Росії. Вони щиро обстоювали союз між радянською Україною й совєтською Росією. «Нова Росія і нова Україна — дві рівноправні сестри, дві вільні країни, дві незалежні, самостійні і в той же час об'єднані спільними інтересами, пошаною чемности одна до одної, — ось до чого ми прагнемо, ось чим боліємо ми, ось до чого закликаємо ми» (стор. 23). Але при цьому Мазлах і Шахрай вірили, що єдиним способом, щоб перебороти залишену царатом спадщину національного гніту, було чітке відокремлення. Таким чином національно-державне розмежування було конечною передумовою всякої майбутньої російсько-української співпраці. «От як палку переломиш. Палка тріснула, але обидві половини ще не відрізнилися, ще держаться окремими трісками, що заходять одна за другу. Але як ти її не здавлюй, не направляй, встановити так, щоб палка знову була цілою, не можливо. Краще всього обрізати якнайчепурніше обидва відламані

кінці і потім уже приставити одну до одної й обхопити кільцем» (стор. 176—178).

Мазлах і Шахрай присвятили багато місця у своїй книзі відкритій і безоглядній критиці політики комуністичної партії супроти України. Вони вивели на світло більшовицькі крутійства й лукавства щодо української національної проблеми. Обставини змусили більшовиків проголосити Україну радянською республікою з власним урядом, але становище й компетенції цього уряду залишалися під знаком запиту. Провідні більшовицькі діячі на Україні, як, наприклад, Христіян Раковський, публічно висловлювали свій погляд, що, мовляв, українські робітники й селяни не потребують і не хочуть власної національної держави. На це Мазлах і Шахрай відгукнулися таким іронічним коментарем: «Та й для чого і для кого взагалі Українська Совітська Влада?» (стор. 198). Комуністичні партійні резолюції того часу стверджували, що українська самостійність неможлива через тісну господарську пов'язаність України з Росією та що «самі продукційні сили обурюються проти відокремлення». Відповідь Мазлаха і Шахрая на цей економічний аргумент виглядала так: «Відношення і економічні зв'язки Росії й України мають переважно характер відношення й економічних зв'язків сучасних „великих" держав до власних колоній. „Великі" держави теж зв'язані з своїми колоніями економічно, і „продукційні сили обурюються проти відокремлення". Але обурюються „продукційні сили" „великих" держав? Навпаки, „продукційні сили" колоній обурюються проти „об'єднання"» (стор. 116).

Основним практичним домаганням Мазлаха й Шахрая було перетворення Комуністичної партії (більшовиків) України з регіонального відділу всеросійської партії на відрубну політичну організацію, пов'язану з російською партією тільки через комуністичний інтернаціонал. Вони пропонували й змінити назву КП(б)У на «Українська комуністична партія (більшовиків)», щоб цим заманіфестувати її рівноправність з Російською комуністичною партією. Крім цього, вони укладали плян, що згідно з ним українські більшовики, які репрезентували промислове робітництво країни, повинні були утворити коаліцію з іншими «лівими» українськими партіями, що репрезентували дрібну буржуазію й селянство. Передумовою такої коаліції було визнання радянського устрою небільшовицькими партіями, а її платформою — спільна оборона самостійности української республіки, загроженої реакційною Добровольчою армією ген. Денікіна та імперіялізмом держав Антанти. Така політика, на думку Мазлаха й Шахрая, дозволила б перенести соціялістичну революцію до Середньої Европи, при чому ролю географічного моста виконувала б колишня австрійська провінція Галичина, якщо приєднати її до наддніпрянської радянської України.

Проте автори «До хвилі» були примушені визнати, що шанси на те, щоб КП(б)У прийняла їхні пропозиції, були мі-

зерні. Причиною був переважно неукраїнський характер партії. «Об'єктивно ми партією „пригніченої" нації не були. Ми були об'єктивно неукраїнською партією, хоч ми жили, працювали на Україні і деякі з нас навіть за метриками репані українці, — а російською партією, себто, власне кажучи, великоруською» (стор. 165). Більшовики, щоправда, проголосили були доктрину національного самовизначення, але, згідно з твердженням Мазлаха і Шахрая, їхня практична політика щодо України не відрізнялася суттєво від тієї, що її здійснювали кадети, меншовики, соціялісти-революціонери й інші російські партії, що всі ставилися вороже до української самостійности. Цю поставу більшовиків ілюстрував один дрібний, але характеристичний епізод, згаданий у книзі. Коли Шахрай одного разу запропонував своїм партійним товаришам «використати вільний час для вивчення мови того народу, котрий вони збиралися „самовизначити"» — ця порада була зустріта як «шовінізм» (стор. 217).

Кульмінаційним пунктом «До хвилі» є останній розділ, озаголовлений «Запитання т. Леніну». Глибоко стурбовані суперечностями між більшовицькими гаслами і практикою, Мазлах і Шахрай спрямували особисте звернення до Леніна, який у їхній оцінці був «великий політичний тактик і стратег, великий пролетарський ватажок, себто фігура не тільки політично велика, а велика морально-політично» (стор. 282). Суттю цього пристрасного звернення був запит, чи принцип національного самовизначення, проголошений у програмі комуністичної партії, ще чинний і як він стосувався України. Кінцевим акордом, яким Мазлах і Шахрай замкнули свою працю, був прямий виклик Ленінові: «Чи можна лишатися членом РКП і відстоювати самостійність України?» (стор. 296).

Ленін ніколи безпосередньо не зареаґував на цей виклик. Але у свій «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіном» від 28. XII. 1919 він включив пасус, що його можна розглядати як посередню відповідь Мазлахові і Шахраєві. «Серед більшовиків є прихильники повної незалежности України, є прихильники більш або менш тісного федеративного зв'язку, є прихильники повного злиття України з Росією. З-за цих питань розходження недопустиме. Ці питання вирішуватиме Всеукраїнський з'їзд рад».[4]

Таким чином Ленін визнав, що член партії може відстоювати самостійність України, залишаючися при цьому добрим комуністом. Але практичне значення цієї поступки зводилося нанівець тим, що монолітна структура комуністичної партії зобов'язувала кожного її члена підпорядковувати свої особисті переконання рішенням керівних органів у Москві. Можна лише дивуватися з того, що в 1919 році було ще можливе, щоб два комуністи випустили в совєтській Росії книгу, в якій вони гостро критикували офіційну партійну лінію щодо питання першорядного політичного значення. Але дні

---

[4] «В. І. Ленін про Україну», т. II. Київ, 1969, стор. 408.

такого лібералізму добігали кінця. Не даремно Мазлах і Шахрай у кількох місцях своєї праці висловлювали побоювання, що їх можуть силоміць змусити до мовчанки. У «До хвилі» знаходимо переказ розмови, що її один з співавторів, імовірно Шахрай, мав «про самостійність України з народним комісаром національних справ, т. Сталіном. Він теж нас налякав чрезвичайкою, але побачивши, що ми „злякалися", поспішив додати: „Ні, ні, я шучу"» (стор. 279). У світлі майбутнього розвитку подій, що його Мазлах і Шахрай не могли передбачати, Сталінові «шутки» з 1918 року набирають зловісного звучання для читача нашого часу.

«До хвилі» розкриває трагічну дилему людей, які, подібно до Мазлаха і Шахрая, хотіли бачити свою країну одночасно й комуністичною і самостійною. Ці дві мети себе взаємно виключали. Самостійна Україна не була б стала радянською, але, по всякій імовірності, еволюціонувала б по лінії, визначеній Центральною Радою та Директорією. Совєтизація України, що фактично наступила, була в першу чергу наслідком російської інтервенції. Надії на те, що совєтська Росія, заради абстрактного вчення про національне самовизначення, пожертвує своїми великодержавними інтересами та відмовиться від панівної позиції, яку вона завдячувала перемозі своєї зброї — засвідчували відсутність політичного реалізму. Теж ясно, що, всупереч бажанням Мазлаха й Шахрая, КП(б)У зовсім не годилася до того, щоб очолити український національно-визвольний рух, як з уваги на неукраїнське походження більшости своїх членів, так і через свою повну залежність від провідного партійного центру в Москві. Люди, що, на подобу Мазлаха й Шахрая, хотіли сполучити віру в комуністичну революційну ідеологію із вірністю батьківщині, опинилися в надзвичайно трудному становищі. Бо в очах своїх патріотично настроєних співвітчизняників вони були спільниками чужого наїзника, тоді як їхні партійні товариші дивилися на них із глибоким підозрінням, як на небезпечних ухильників.

Проте я не хочу викликати враження, що я вважаю політичну концепцію Мазлаха і Шахрая за зовсім марну. Самим фактом, що вони спромоглися зформулювати її блискуче, відважно й щиро, — вони ствердили вірогідність «національного» комунізму, як напряму української політичної думки. Мазлах і Шахрай були найранішими й найбільш послідовними, але далеко не єдиними представниками тієї течії. У 1917—20 роках більшовики були ще порівняно слабі на Україні і набиралися переважно з місцевих російської та русифікованої жидівської міських національних меншостей. Проте від самого початку в лавах КП(б)У перебувала й певна кількість національно свідомих українців. Декого з них Мазлах і Шахрай згадують по імені: Микола Скрипник, Володимир Затонський, Іван Кулик. Найбільш впливовим з-поміж них був Скрипник, старий більшовик, що втішався довір'ям Леніна, який аж до свого самогубства в 1933 році зай-